

Tudománytörténeti Könyvtár

Tudóscsaládok

Tudós Frivaldszkyak

Fridvaldszky János

**Értekezés a Szkumpiáról avagy
a Cotinus Coriaria Növényről**

PRIMWARE

FRIDVALDSZKY JÁNOS
ÉRTEKEZÉS A SZKUMPIÁRÓL

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

Tudóscsaládok

Tudós Frivaldszkyak

FRIDVALDSZKY JÁNOS

ÉRTEKEZÉS A SZKUMPIÁRÓL

AVAGY A

COTINUS CORIARIA
NÖVÉNYRŐL

ERDÉLY NAGYFEJEDELEMSÉG BEN VÉGZETT
KÜLÖNBÖZŐ KÍSÉRLETEKKEL

BUDAPEST 1944

JOANNES FRIDVALDSZKY

DISSERTATIO DE SCUMPIA

SEU

COTINO PLANTA
CORIARIA

CUM

DIVERSIS EXPERIMENTIS IN M. PRINCIPATU
TRANSILVANAЕ INSTITUTIS

CLAUDIOPOLI, TYPIS COLL REFORM AN. 1773

A szerkesztő előszava

Fridvaldszky János

Értekezés a szkumpiáról, avagy a Cotinus Coriaria növényről
Erdély nagyfejedelemségben végzett különböző kísérletekkel

A mű eredeti címe

Johanne Fridvaldszky

Dissertatio de skumpia seu Cotino planta Coriaria
cum

Diversis Experimentis in M. Principatu Transilvaniae institutis
Claudiopoli, Typis Coll Reform An. 1773

Fordította

Domokos János

Értekezés a scumpiáról avagy a Cotinus Coriaria növényről
Erdély nagyfejedelemségben végzett különböző kísérletekkel
Budapest, 1944

2013 Primaware Kiadó
Tudománytörténeti Könyvtár
Tudóscsaládok
Tudós Frivaldszkyak
Minden jog fenntartva!

ISBN: 978-963-306-101-5

A latin eredeti másolatát az Országos Széchényi Könyvtár biztosította.
A magyar fordítás másolata a
Corvinus Egyetem Entz Ferenc Könyvtár és Levéltárból származik.

A borítón Jean-Paul Laurens The Alchemist című képe szerepel.

Szerkesztette: Lászlófi Zita

Borító : Orbán Péter

A térképet javította: Jójárt Barbara

A kiadást felügyelte: Z. Karvalics László

Lektorálta: Simon Melinda és Papp Gábor

Felelős kiadó a Primaware, Szeged

Fridvaldszky János *Dissertatio de skumpia* című munkája a Primaware Kiadó, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő kiadói alapismeretek szakirány „tankiadójának” kiadványa, egyúttal egy ígéretes tudománytörténeti sorozat induló darabja. Több tudós család közül a *Tudós Frivaldszkyak* alsorozat első darabja ez a kötet.

Az 1773-ban készült latin nyelvű tanulmány és a második világháború vége felé megjelent magyar fordítása egyaránt könyvészeti ritkaság. Az eredetit – éppen a kiadásra való előkészítéssel összefüggésben – azóta digitalizálta az Országos Széchényi Könyvtár, így most már bárki számára elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) részeként. A Domokos János által fordított és 1944-ben kiadott magyar nyelvű változat egyetlen fellelhető példányát a Corvinus Egyetem Entz Ferenc Könyvtára őrzi. Mindkét intézmény dolgozóinak köszönjük a kutatómunka során nyújtott készséges segítséget.

Kiadványunkban a latin eredetit fekete-fehér (fakszimile) másolatban közöljük, a Domokos-féle fordítást azonban frissített változatban tesszük közzé. A mai akadémiai helyesírási szabályokhoz igazodva javítottuk a szöveget, korrigáltuk a fordítási tévedéseket, magyarosabbá tettük a latin nyelvtant szolgálai követő mondat szerkezeteket, kifejezéseket, s lerövidítettük a barokkos körmondatokat, ahol nehezítették az értelmezést. A mai olvasó számára így sokkal kényelmesebbé, élvezhetőbbé vált a befogadás.

Az 1944-es fordítást a cserszömörce Kárpát-medencén belüli előfordulásait ábrázoló kihajtható térkép gazdagította. A rossz állapotú, kézi rajzként készült eredetiben már újonnan is nehézséget okozott a számozás és a helységjelölés összekapcsolása, ezért a térképet korszerű háttértechnikával újra elkészítettük, láthatóbbá, egyértelműbbé téve rajta az adatokat.

Abban, hogy a könyv ebben a formában megjelenésig jutott, múlhatatlan érdemei vannak Papp Gábornak, a Magyar Természettudományi Múzeum főmunkatársának, akinek nemcsak a fordításnak a latin eredetivel való összevetését és javítását, hanem a latin tanulmányban előforduló helynevek listájának elkészítését is köszönhetjük – ez a korabeli latin és magyar helynevekkel együtt a jelenlegi magyar és román elnevezéseket is tartalmazza.

S végül az egész vállalkozás nem jöhetett volna létre az egykori jezsuita távoli rokona, a tudóscsalád történetének fáradhatatlan kutatója, a szakmai bevezetőt jegyző Frivaldszky János nélkül, akivel a közös munka során egyként vált szívügyünké a kiadvány gondozása.

2013. április

A szerkesztő

Bevezetés

A kiváló polihisztor, Fridvaldszky János (1730–1784) örmény vándorkereskedőkkel beszélgetve értesül arról, hogy az általuk forgalmazott kordovánbőr termékek előállításában fennakadás van, mert az ehhez szükséges növényt, a szkumpiát a Balkánról nem tudják beszerezni a háborús állapotok miatt. (Itt az orosz-török háborúról van szó, amely 1768-ban kezdődött és 1774-ig tartott.) Ez az információ a tudós szerző számára tudományos kihívást jelent, ezért elmondhatja magának, hogy milyen ez a növény, hogy botanikailag azonosítani tudja, s ennek nyomán keresni kezdje hazai (erdélyországi) lelőhelyét. E munkában sikerrel is jár, s két évre rá már közre is adja eredményeit, amelynek révén a bőrcserzők a jövőben nem szorulnak importra.

A könyvecske tudományos értekezés, „disszertáció”. A bevezetőben elmondott problémafelvetést tudományos bizonyítás követi. Leírja a megtalált cserje termőhelyét, alakját, elnevezéseinek eredetét. Meghatározza, hogy Linné rendszere szerint a *Rhus cotinus coriaria* növényről van szó. Leírja a növénnel végzett vegyi kísérleteit, a növény hatását. Ezután gazdasági számításokat is végez a növény termeléséből várható haszonnál, a harmincad-vámjegyzékek alapján ismert évi behozatali mennyiségből kiindulva. Leírja a szkumpia alkalmazásának módját a kordovánbőr kikészítésénél. Mindezek alapján igazoltnak tekinti, hogy a megtalált növény azonos azzal, amit keresett. Tekintve, hogy csak egyetlen kis termőhelyet talált, megtervezi a cserje ültetvényszerű termesztését eredeti termőhelyén kívül, s javaslatot tesz a növény áttelepítésének módjára.

A szerző életrajzi adatainak feltárása során derült ki, hogy a növény meghatározásához használt, s a füzetben név szerint is említett botanikusok műveit református orvos-barátaitól kapta kölcsön. Ez azért figyelemre méltó, mert Fridvaldszky jezsuita, s az sem mindennapi eset, hogy a kolozsvári Katolikus Kollégium egykori professzorának a szkumpiáról szóló füzetét az ottani Református Kollégium adja ki: még hozzá minden valószínűség szerint szívességből, gesztusként azon jezsuita tudós iránt, aki jó barátja az itt német nyelvet tanító, kutató történész evangélikus Cornides Dánielnek, és a nyomdát vezető, botanikus érdeklődésű református orvosnak, Pataki Sámuelnek.

A kolozsvári Katolikus Kollégiumnak is volt nyomdája egykor, ám a jezsuita rendet nem sokkal korábban feloszlatták. A szerző és protestáns barátai közti kapcsolat elbírja még azt is, hogy Fridvaldszky a református kiadású mű címlapján magát öntudatosan jezsuitának nevezi, füzetét pedig Szűz Mária tiszteletének szenteli.

De vajon miért foglalkozik egy szerzetespap egy ipari növényvel? Azon túl, hogy a jezsuiták mindenfajta tudományt művelni törekedtek, Fridvaldszky esetében egy személyes momentum is szerepet játszott. Apja, - szintén János, ám vezetéknévét a család többi tagjaival egyezően Frivaldszkynak írta - az esztergomi érsek pozsonyi birtokának gazdasági intézője (provizora) volt, ám hozzá nem értése miatt tönkrement. Más, hasonló esetek nyomán ekkortájt született meg a társadalomban az a felismerés, hogy a mezőgazdaság - s egyáltalán a gazdaság - eredményes folytatásához nem elég egyfajta megérzés, hanem komoly ismeretekre van hozzá szükség. A provizor fia ezért döntött úgy, hogy bécsi egyetemi tanulmányai idején kameralisztikát is hallgat, amely a mai gazdaságtudomány, agrártudomány, bányászat, kohászat közös őstudománya volt.

Hogy tudományos tevékenységében a praktikus kutatások később is fontos szerepet játszanak, a füzet bevezetőjének legelején rögzíti: „A köz hasznára - az Ég kegyelmével” tevékenykedni - ezt tekinti élete céljának. Ám miután szerzetesrendjét ellehetetlenítették, munkáját hatyúdalnak érzi; ezért rögtön egy hosszú lábjegyzetet nyit, s ide zsúfolva hozza nyilvánosságra korábbi ki nem nyomtatott s azóta elért felfedezéseit, találmányait és eredményeit, jól megsejtve, hogy ezek publikálására többé már nem lesz lehetősége. Lábjegyzeteket használ fel arra is, hogy egyéb természettudományos észleléseket, sőt két antik római sírfeliratot is közöljön. Fridvaldszky ugyanis nemcsak botanikával, ásványtannal foglalkozott, hanem történelmi források gyűjtésével is, ami az akkori magyar történettudomány újdonsága volt, és elsősorban jezsuiták művelték. Az első feliratot, - mindjárt a legelső jegyzetben - nem melleleg abból a célból is közli, hogy kijelentse, hogy a név nélkül korábban kiadott Inscriptiones című feliratgyűjtemény, - amelyben ez a felirat már megjelent - az ő műve. A füzet legutolsó jegyzetében szereplő feliratot e műve megjelenése után fedezte fel. Ez a jegyzet azért is érdekes, mert ebben a románok római eredete mellett foglal állást. Itt háttérként azzal az ismerettel kell szolgálnunk, hogy a Frivaldszky család őse egy 1413-ban a Felvidékre áttelepült Hunyad-megyei román nemesi család sarja volt. (Ez magyarázza azt a - különben nem nagyon érthető - kitérőt is, amit a 3. §-ban a megye borának dicséretére fordít, amelyről maga állapítja meg, hogy „nemes ecet.”)

Ez a kis könyv nemcsak egy növényről, hanem emberi kapcsolatokról is szól. Egy tudósról, aki a terepen folytatott kutatómunkája közben fontosnak találja, hogy örmény vándorkereskedőkkel álljon le társalogni; egy jezsuitáról, akinek protestáns jóbarátai vannak s akit állami tisztviselők készséggel támogatnak magánkutatásában, hogy egy - talán csak a fantáziájában létező - ritka növényt megtaláljon, s amikor megtalálta, ezt ültetvény-szerűen termeszthesse is. Tudósunk így folytathatja kísérleteit Kern Fülöp tanácsos támogatásával a szkumpia telepítése érdekében egészen 1776-ig,

amikor szabadkőműves ellenségei miatt természettudományos tevékenysége végképp lezárul. Ekkor Erdélyből a Szepességbe kerül kanonoknak. Mivel pedig Kern tanácsost Bécsbe helyezik, a szkumpia-termesztésnek nem marad gazdája Erdélyben. De a könyvnek mégis csinos utóélete lett.

Fridvaldszky természettudományos főművét, a Minerológiát ismerő és forrásként használó református tudós - egyebek közt botanikus - Benkő József ismerte ezt az értekezést is a cserszömörcéről. Kiderítette azonban, hogy a Rhus cotinus (a cserszömörce) és Rhus coriaria (az ecetfa) két különböző növény. Az elsővel foglalkozott Fridvaldszky, az utóbbi, mediterrán eredetű növényt viszont Benkő fedezte fel egyes mágnások díszkertjében s maga is elkezdte sikerrel szaporítani. 1796-ban erről írt művét Kolozsvárott nyomtatják ki. Címe: A Közép-Ajtai Szkumpia, vagy esmeretesebb néven etzetfa és annak Kordovány-bőr készítésére való haszna.

1944-ben „Fridvaldszky János munkájának magyar fordítása olyan időben jelenik meg, amikor a cserzőanyag-hiány éppen olyan időszak, mint akár 200 évvel azelőtt”. Domokos János ciszterci szerzetes így propagálja benne a szkumpia magyarországi telepítését a kopár Balaton-felvidéki dombokra, ahol vadon is terem ez a még exportra is vihető nyersanyag. Lefordíttatja, kiadja a művet, méltatja aktuális gazdasági jelentőségét, majd bő topográfiai adatokat közöl róla. Miután azonban a növény erdélyi előfordulását a nagy botanikus Jávorka Sándor kétesnek tartotta, Domokos kérésére egy szakember ellenőrzi Fridvaldszky adatait, és meg is találja a növényt a megadott helyen, a Hunyad-megyei Ulm falutól mindegy 2 km-re. Ezen az egyetlen erdélyi lelőhelyén a cotinus összterülete mindössze 150 m² volt, így teljesen érthető, hogy a hely megtalálása Fridvaldszkynak annyi idejébe és energiájába került egykor.

A könyvecske története e mostani „páros kiadással” új eseménnyel gazdagodik. Az 1773-ban kinyomtatott eredetinek és 1944-ben készített fordításának az együttes, új kiadása az elmúlt korok és a 21. század tipográfiai-szerkesztési koncepcióinak párbeszéde. Dicsérje a Szegedi Egyetem tanárának és hallgatóinak fantáziáját, lelkesedését és az értékek iránti szeretetét.

id. Frivaldszky János

Irodalom:

Csetri Elek - id. Frivaldszky János: A köz hasznára - az Ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730 – 1784), METEM, Budapest, 2003.
id. Frivaldszky János - Gálfi Emőke - Szőke Imola: Egy 18. század-középi kolozsvári természettudományos életmű forrásvidékei. (Erdélyi Múzeum, 2005. 1-2. 106-121.)
id. Frivaldszky János: Fridvaldszky János SJ (1730-1784) élete és öröksége (www.frivaldszky.hu/FridJSJ)

Aki Erdély nagyfejedelemségben a természet ajándékainak titkait kutatta, annak célja az volt, hogy elsősorban arra vessen gondot, ahonnan a köz számára a maga haszna, a családi vagyon gyarapodása és ebből a királytól előny származik.¹ Hogy ez szakszerűen történjen, a nemzeti szokástól se térjen el s az újdonságban rejlő megnyerő tulajdonságon kívül mindenkinek a tetszését is megszerezze, a kereskedelem szokásos módszereit, a különböző szakú népi ipart és egyben a természet hármas birodalmát, az állatit, az ásványit és a növényit kellett aprólékosan megvizsgálnia s a köz számára könnyen érthető, a gazdasági életre hasznos, az országai élén álló királynak előremozdítóan és állandóan dicsőséget hozó törvényekre visszavezetnie.

Ezeket megfontolva szükségesnek láttam egész Erdély nagyfejedelemség általános felépítését áttekinteni, mielőtt bármi kísérletbe fognék. Majd megvizsgálandónak találtam a természet ajándékainak legkülönbözőbb fajait, melyekben ez a kincsestár bővelkedik, nehogy valami a megkezdett foglalatosságokat téves irányba terelje, vagy vizsgálódásaim híjával legyenek a nagyon hasznos önészlelésnek.

Az így gondolkodó elme Erdély kétféle tájára bukkan: ezek a hegyi és a mezei táj. Jóllehet ez utóbbi dombokban bővelkedik, mégis mezeinek nevezhető, mivel Erdély hegyvidéke havasokkal és erdőkkel borított, a mezei vidék pedig fátlan dombokat mutat.² De hogy ne egyedül lelkem gyönyörűségétől lenyűgözve onnan a felhőket verdeső hegygerinceket szemléljem, melyek egymáshoz csatlakoznak, majd meg átszelik egymást, vagy gyönyörű fekvésüket nézzem és a völgyek napsugaras lejtőjén bolyongjak,

¹ A most Károlyfehérvárnak nevezett Gyulafehérvárott, ahol valamikor az Apulum nevű város állott, amint ez kitűnik az általam 1767-ben közrebocsátott római-dák feliratokból, látható kőbe vésvé a következő felirat a Geniusok kettős képén kívül:

*Ha nem jár haszonnal, amit teszünk,
Ostobaság a dicsőség.*

² Erdélynek sík vidékén sokféle természeti ajándékot fedeztem fel: harmincnál több keserűforrást találtam Cég, Novoly, Sármás és Bonchida községekben, ezeknek sója kikristályosítva semmiben sem különbözik a sedlitz-i keserűsótól, melyet a gyógyszerárakban árulnak – bizonyítják a vizsgálatra felkért tanúk, az orvostudomány nagy hírű doktorai, Pataki Sámuel és Barai urak. Ugyanők vizsgálták meg a timsót, amit a zoványi vízből (Kraszna vármegye) pároltam. Zovány falu két állandó forrást táplál, melyek tele vannak timsóval, de az egész környéken, amerre a patakok futnak, a partvidéken és dombokon igen bő mennyiségben kőszenet is találtam, annyira kiváló, hogy kételkedtem, vajon a természet, vagy mesterség hozta-e létre. Fenyőfából valók, pedig ama vidéken hasonló fákat nem is ismerek. Lehetne talán itt timsót főzni, a tűz táplálására elégséges lenne a szén. Lehetne timsót készíteni a parajdi sóbányáknál és másutt is termő,

s gyönyörűségemben csak értelmem hiú élvezetével a síkságot járjam be, elhatároztam, mindkét vidéknek természetét kifejem, hogy az mennyire gazdag, sokoldalú. De mikor megint egyszerre a hegyekben és mezőkben gazdag Erdélyt akartam vizsgálni, a jelenségek sokfélesége lelkemet annyira különböző irányba vonzotta, hogy magamat mindkettőre áldozzam, azonosnak véltem, s úgy döntöttem magamban, hogy rábízom magam a vízre, melyen soha nem kelek át; egyiket a kettő közül tehát az év alkalmasabb idejében követnem megfelelőbb lesz. Ugyanez az elhatározásom a hegyes

a sok timsóban bővelkedő agyagból. Hasonlóképpen mi akadályozná meg a hazai keserűsödő használatba vételét? Ahol régi mocsarak borították a földet, tőzeget is ástam ki igen sok helyen, s azok több fajtáját bemutattam azoknak, akikhez tartozik. Némelyik a hollandiaiakkal majdnem egyenértékű, egyesek a tűz táplálására felettébb hasznosak. Bőségesen fordul elő fekete festék azokon a helyeken, ahol a régiek beomlott sóbányái fekete és sűrű folyadékot folytatnak ki. Úgy értesültem, hogy sympathetikusként nevezték, amennyiben mikor papírosra kenik, fekete színét két hónapig megtartja, ennek eltételével elenyésczik, üledéke mégis – a tapasztalat arra tanított – jó szer a tengelyek megkenésére, az ismételt megrázás után a felszínén úszó földrészecskéktől azonban gondosan meg kell tisztítani; ennek zsiradéka savas természetű, ha hozzá gubacshamut adunk, író tinta lesz belőle. Ha esetleg ott gödröt ásunk, hogy tudniillik minden zsiradék abba folyjék, igen jó minőségű kocsikenőcs lenne. Eme érdekes dolgok miatt elkalandozva talán kissé túl kíváncsian szemlélem a műveletlen közép kertjeit, felfedezem a helianthus, amely különböző szerzőknél a következő nevek alatt fordul elő: Helianthum, Bauhini Gáspár szerint Indicum tuberosum, németül: Erdäpfel, Erdbirne, magyarul: pityóka, Tournefortnál: Corona solis parvo flore tuberosa radice (kiszívágú, gumós gyökerű napkoszorú), Rupp szerint: Sol altissimus radice tuberosa esculenta (gumós ehető gyökerű legmagasabb nap). Ennek gumóiból kenyeret sütöttem. Ezt a kísérletet méltóságos losonci Bánffy Farkas báró, a magas királyi főkörmányszék tanácsosa és a kereskedelmi ügyek igazgatója, Filts János úrnak, Szebenszék bírájának stb., ez időben a mezőgazdasági egyesület tagjának a felügyelete alatt megismételtette. A kísérletnek a legjobb eredménnyel való megismétlése után egy értekezést ajánlottam fel ugyanannak az egyesületnek a kenyérről, melyben már akkor rámutattam, hogy a Myrrhin gyökerekből is lehet kenyeret készíteni; több növényfajtát is felsoroltam, amelyek vetekedhetnek a kenyérrrel, most is ismerttettem a szegények használatára alkalmas kenyeret Hunyad vármegyében gombákból, melyeket a közép ehetőknél tart. Végül sert főztem a Helianthus gumóiból, ezt maga Auersperg Mária József római szent birodalmi gróf, királyi kormányzó Ónagyméltósága is jónak ismerte el. Hogy a Helianthus gumóinak kiváló hatása van a gyógyításban láthatatlan aranyereknél s különböző csonttöréseknél, mások tapasztalatából tudom. Csodálatos dolog! A nép a Helianthus úgy veti, hogy tervszerűtlenül elszórja a gumók héját, és biztosra veszi a növény és a jövődó gumók kisarjadását. Amikor azután azok megérnek, csemegeként hamu alatt meg szokta sütni. Ehhez még: alkáliában nagyon dús földeket találtam csaknem minden kerületben, melyet felkerestem; azokba különféle kagylók, és pedig bizonyos fajta megkövesedett kagylók vannak belekeveredve. Eme kagylók, és a föld is, melybe beágyazódnak, minenként minden szénsavas mésszel szembevetőn porhanyóssá teszik, igen jól helyettesíthetnek vagy gypapíthatnák a meszet, vagy nem gyorsítanák-e a szóda kifejlődését? Gyógy-, köznyelven: savanyú források igen erősen bugyborékoló vizeire gyakran bukkantam bolyongás közben és észrevettem, hogy ama kövek, melyek a vizek folyása mentén akár elpárolgás, akár kicsapódás következtében a sűrűbb részecskékből összeálltak, tufák, melyek annál lúgosabbak, minél tovább égetik őket a nap sugarai, ezért nem csoda, hogy tufa anyagú régi romos falak több évszázadnyi időt túlélnek. Már az hegyek szintén vannak itt. A márgát az angol gazdasági egyesület feltűnő dicsőretekkel emeli

vidékek különböző tartományait tárta elém: egyik ércekben bővelkedik, és a másik, amely a kőművű ásványokban vagy a növényzetben gazdag. Mégis feleslegesnek tartottam, hogy az ércdús vidékre fordítsam figyelmemet, mivel Erdély metallurgiája bővelkedik a leghozzáértőbb vezetőkkben s nem kevésbé páratlan szorgalommal, mint haszonnal annyira művelik, hogy úgy látszik, hogy a tehetség a munka révén legfelsőbb csúcsát is elérte, emellett Minerológiában magam is részletesen tárgyaltam ezeket. A hegyvidéknek más értékeire kellett tehát kutatásomat fordítanom; azokra, amelyek első

ki a szántóföldek megrágyázására. Bár csak a soha eléggé nem ajánlható márga használatba jönné! Részben az amiant, részben az azbeszt igen gyakori, vajon lehetne-e mésszel keverni, vagy gipsszel, amely alabástrom égetéséből bőségesen rendelkezésünkre áll, úgy elegyíteni, hogy szilárd védelmet nyújtson a házaknak tűzvész ellen? A Kaly geniculatum, köznyelven Salicornia növény, mégpedig az, amelyből a spanyolok a maguk szódáját készítik, amerre csak sóbányák vannak, sűrűn előfordul. Ha más nemzetek tudnak maguknak hasonlóbb hasznat húzni, mi akadályozza meg, hogy utánozzuk őket? A nádbuzogányok rezgő csoportjai a tavakban arra csábítottak, hogy azoknak bóbítájából vagy pelyhéből írópapírost gyártassak, s vannak ma papírmalmok, melyek ezeket kiegészítésül veszik len- és kenderhulladékokhoz. A Taxus baccata, németül: Eibenholz, magyarul: tiszafa, nem ritka a máramarosi hegyek közt és Erdély ama hegyeiben, melyek Besztercétől és Gyergyószéktől Moldva felé terülnek el. A szekrénykészítésre kiváló, elegáns kis asztalok, ládák, fogantyúk, matematikai eszközök készülnek belőle, a tölgyfa felveszi a politúrát, színével a török mogyorófát felülmúlja, világosabb ugyanis, ha a fa fiatal, mert az öreg nem mutat pirosságot, hacsak oltott méz segítségével nem. Ha egy két éveset felvág az ember, azt lehetne mondani, vércseppek hullat, annyira piros lesz pettyeszerű erecskéi által. A lakosok azt mondják, hogy az odvas fa rothadságának közepén gyakran található piros mézga, ezt gyapjú festésére használják. Beáztattam pelyvét, a tiszafa reszelés által nyert porát borszeszben hasonlóképpen hamuszírból készített oldóanyagban, és mézgát nyertem, amely kevés szuorkkal keverve versengett a spanyolviasszal. Sokaknak ajánlottam a tiszafát a mesterségben való használatra. Általános tetszéssel találkozott, amit abból asztalosmunkával készítettek. Beszterceből ezt Magyarországra lehetne szállítani, mihelyt a Szamos megáradt, miként a sódarabokat kiszállították, vagy teherlovakkal Gyergyószékről Szászrégenig, onnan aztán tutajok segítségével, a Maroson egészen Szegedig el lehetne vinni. Nem kevésbé figyelemre méltók a tölgyfák, melyekkel az egész Maros medre be van szóra, az ún. Gyergyószékben lévő eredetétől kezdve, de nem lehet találni egyetlen tölgyet, még a legmagasabb hegyeken sem. Miért van oly sűrűn tele számtalan tölgygel a Maros alja? A lakosok e fákot hazai nyelven „Víz-özen-fá”-nak nevezik. Teljesen feketék. Talán az ébenfához hasonlítanak? Hasonló fadarabokat nemcsak tölgyfából, hanem különböző fajta fákából szoktak kiszedni a régi sóbányák járataiból. A kolozsi sóbányák felügyelője, az ősi nemességű Hodori József úr, aki most a tordaiak élén áll, mikor ezeket megtalálta, megtekintésükre engem is odahívott. Tüstént pálcákat készítettem belőlük, melyeknek megvolt az a különlegességük, hogy nem is közönséges nedvességmérőkül voltak használhatóak, száraz lég esetén fehérek voltak, a nedvesség közeledtével feketedni kezdtek, a nedvesség növekedésével lassanként sós cseppeket csepegtettek. Biztosabban lehetett a kísérletből a lég fenyegető változását megjósolni, mint a hygroskopium szabálya szerint alkalmazott szivacsból. Végre nem lehet mellőznöm a Pinus cedrina említését. Betegségem megakadályozott, hogy annak termőhelyére menjek, mutatóba küldött mégis egy példányt tekintetes Budai Ferenc, a magyarországi Bereg vármegye alispánja. A máramarosi hegyek közül lehozott fa tölgy, kissé illatos, kissé vöröses, szabályosan hasadó, szekrényt készítő mesterembereknek kiválóan alkalmas, de tetszetős munkára fiatal, ne pedig idős fát vegyenek.

a sorban a természet azon titkai közt, melyeket növényviláginak mondunk. Ezek egyrészt mindig érdekelték engem, másrészt azon a véleményen vagyok, hogy semmi fáradságot nem szabad kímélnem, hogy ha a köznek haszonnal járó dolog található az égbenyúló havasok és magas hegyek közt, azt az ég kegyelmével kikutassam.

2.§

A szkumpiáról szerzett ismeretem eredete

Ezért sok utazással bejártam azokat a havasokat, melyek a nagy-fejedelemség közepén emelkednek, majd azokat, melyek Moldvával és Oláhországgal szomszédosak; közben véletlenül kereskedőkkel találkoztam (örményeknek hívják őket, mert őseik Örményországból kerültek Erdélybe), köszöntöttem őket, viszontüdvözöltek, megtudakoltam, miért sietős útjuk. Válaszolták: most kecskebőrökkel van dolguk, először nagy számban össze kell gyűjteniük, azután megmunkálás alá kell vetniük, hogy a kordovánnak nevezett bőröket állítsák elő. Nem tágitottam: vajon alakultak-e társaságok s ezek a céhek hol álltak össze ilyen bőrök készítésére? Sokkal több van – mondták –, s elsősorban Gyergyószék nevezetes városában, Szent Miklóson, Erzsébetvárosban, azután Szamosújváron, s ahol a munkát nem szívelő, áruk adás-vételével foglalkozó nemzetünk mint telepés él, s ahol nagy számban találunk egyesüléseket, melyek a kordovánbőrök készítésével foglalkoznak. Ezek hallatára megszállta lelkemet a vágy, hogy a munka módszerét megismerjem, amellyel ama kordovánbőrök készülnek: mennyi hasznuk van belőle, hová szállítják az árut?³ Bizalmat keltettem tehát magam iránt a barátságos modorú férfiakban (s valóban annyira barátságosak voltak, hogy mikor a vizek áradása következtében egyetlen malom határai közé szorultunk és tovább akartunk menni, hogy szabadulásunkról gondoskodjunk, kimerülő élelmiszerkészletemnek pótlást hoztak, amit tudtak), megígértem, hogy sohasem fogok ama bőrök készítéséhez fogni, sem áruik szállítása elé nem fogok akadályt gördíteni, csak elégségek ki kíváncsiságomat, s mindent szép sorjában adjanak elő, hogyan

³ Ez a nemzet, a köznép nagy hasznára, számtalan kecskenyáját tart a legtávolabbi hegyek közt, a szegények ugyanis ezeket csekélységért megvásárolják, és szarvasmarha és egyéb húsok helyett eszik. Attól sem kell félni, hogy a kecskék kipusztítják az erdőket, mivel azokat a legmesszebb fekvő hegyekben tartják, ahonnan egyáltalán nem lehet remélni hasznát a legelőkből. Talán kedve támad valakinek, hogy megkérdezze, mit jelent az örményeknek a sokat emlegetett név: buzsényica? Kecskéhús, amit azok a napon kiszárítva minden útjukon elválaszthatatlan kísérettül magukkal akarnak vinni, ebből készítenek levest, ebből készítenek megfelelő ételt, mivel azonban a kecskeszírnak kellemetlen szaga van, szólásmondásba ment: buzsényica szaga van, amikor a szag nem tetszik.

dolgozzák ki tudniillik ama bőröket, mi a célja szorgalmas munkáiknak. Erre a legöregebb köztük felsóhajtott, hogy vége van a bőröknek, amíg Oláhország és Moldva háborús zavaroktól hangos, sőt elkövetkezik, hogy az eddig összeállott céhek széteszlanak, vagy legalábbis nagyon drágán adják majd az ilyen bőröket. Elálmléskodván a férfi őszinte megnyilatkozásán, még mindig nem tudtam felfogni, mennyiben akadályozzák a havasalföldi tájakon dühöngő háborúk e bőrök készítését. Azzal tisztában voltam, hogy az összeköttetés a szomszédos országokkal nehéz, amikor nem engedik békességben maradni az ottani lakosokat, de – mondtam – vajon nincsenek-e nyitva a kapuk Magyarország felé, s innen az árukat bárhová ki lehet-e vinni? Kérdőzködésem zavarba hozta az öreget, s nagyot sóhajtva felkiáltott: Nincs szkumpiánk! Anélkül nem lehet kordovánbőrt pácolni vagy készíteni. Szótlanul megakadtam, s azon elmélkedtem, mit jelent a szkumpia név. Tudatlanságomat bevallani kényszerülvén, némi fogalmat igyekeztem szerezni a szkumpiáról. Nagy nehezen hallgattak kíváncsiságimra, s biztatták az öreget, adja elő a mesterség minden titkát.

A szkumpia – úgymond – három vagy négy láb magas cserje, amelyet a mi vidékeinken sehol sem láttunk, tojásdad alakú levelekkel, váltakozó sorozatban szétesztve, a levelek kellemesen pirosuló kocsányukkal tűnnek ki, a timsó mintájára összehúzó ízűek, amelyet a mi vidékeinken sehol sem láttunk. Úgy tudjuk, hogy Bolgárországnak, Oláhországnak és Moldvának szerencsés terménye. Forró vízben megfőzve, pácoljuk vele bőreinket, más módon minden fáradságunk kárba vész. Ó, ha valami isteni kegyes akarat a mi fejedelemségünkben tárná fel azt! Az aranykeresőknél szerencsésebbeknek vélnénk magunkat.

Ez volt a szkumpiáról nyert ismeretem kezdete, egyúttal hihetetlen ösztönzést éreztem, hogy mindent elhárítsak az útból, ami a szkumpia megtalálásának reményét akadályozza, lehetetlennek tartottam ugyanis, hogy amely növények a havasalföldi tájakon felnőnek, azok Erdélyben ne legyenek meg. Hisz' azt láttam, hogy az éghajlat⁴ az oláhországihoz és a moldvaihoz hasonló a mi fejedelemségünkben is, ezért elhatároztam, hogy ernyedetlen erővel nekifekszem, de egyéves hiábavaló kutatás után, amelyet Máramaros és Moldva mögött folytattam, keserű sóhajtásra készítve, átmentem a havaselvei Oláhországgal szomszédos vidékekre.

⁴ Bizonyos, hogy a havasok helyzete befolyásolja az éghajlatot, hiszen 1739-ben a Gyergyónak nevezett kis területben, miután Szt. Tamás apostol vigláján (dec. 20.) egy borzalmas szél az erdőknek leírhatatlan kárt okozott, annyira melegebb éghajlat köszöntött rá, hogy az elvetett tiszta búza, amely ezelőtt soha nem érett be, már a földműveseknek minden jót ígér.

Van egy Hunyad nevű vármegye, melyet a híres Corvinusok emlékezete, továbbá éppúgy igen kellemes, mint termékeny fekvése miatt méltán kell a nagyfejedelemség híresebb vármegyéi közt emlegetnünk. Kelet felől délre Oláhország felé terjedt, jobban lenyúló része a Bánsággal szomszédosan fekszik; keleti és déli részén, teljesen meleg éghajlatú. Hegyek és összefüggő hegláncok borítják ugyan, de annyira kedvező fekvésű, vízben bő völgyeket alkot, – elsősorban azt, melyet Hátszegnek hívnak –, hogy azt mondhatná az ember, hogy Ceres és Flora állandó lakóhelyet vett ott magának. Máshol pedig enyhe dombokkal lejt szőlőtermők nyújtóznak, és mivel csaknem állandó déli szél fújja őket, olyan bort hoznak, amely az erő fokozására és felüdítésére igen alkalmas. Ezért az oklosi bor az egész fejedelemségben kedvelt, tudniillik szelíd ízű, kellemes illatú, ha egy-két éves, akkor aranylő színű, ha megisszák, sem száll egykönnyen az ember fejébe, az idegeket sem teszi próbára, hanem felmelegítve a gyomrot, egyenesen a hólyagba jut.⁵ A vármegye ölének közepén ugyanazon nevű vár tekint egy kimagasló szikláról a környező vidékre. Ez az apostoli király tulajdona, ugyanőneki jövedelmez, mind a városokban és falvakban, mind az ősrégi vasbányákban, melyek a soha ki nem merülő ércet biztosítják, az erdőkben sem fogják izgalomban tartani a leendő unokákat a kivágható fa kifogyásával, ugyanis a fakitermelés úgy állapítottatott meg, hogy ahol irtás történt, ott a gyökerekből újra sarjadjon a legsűrűbb erdő, s évek forgásával a kovácsok tüzének tápanyagot szolgáltatson.

Kern Fülöp, az uradalom kezelője, aki egyúttal királyi tanácsos, nagy terhet visel, de minden jó ember örömére viseli. Eléje terjesztettem odamenetelemnek és a szkumpia kutatása céljából vállalt utamnak rendjét, s kifejeztem teljes meggyőződésemet, hogy a környező hegyek közt található szkumpia, egyrészt mivel Oláhországgal szomszédosak, honnan azt hozni szokták, másrészt mivel határosak a Bánsággal, amelyről úgy tudom, nem nélkülözi a szkumpiát. Sokáig és sokat tárgyaltunk a tervbe vett próbálkozásról, a Coriaria növény fajtájáról, alakjáról és ízéről, és még soha nem alkottam arról jobb elképzelést, mint e jóakarátú férfiúval történt összejövetelem alapján. Azután kérésekre térvén át, nem szüntem meg ostromolni,

⁵ Hogyan egyeztethető össze a silány borral a nemesség? Plinius (Nat. Hist. 14. könyv. 8. fejezet) arra következtet, hogy ez lehetséges, miközben a jóindulatú megjegyzést az orvosoknak tulajdonítja, tudniillik a sorrentói borról Itáliában az van nála: Tiberius Caesar – úgy mond – azt mondogatta, hogy az orvosok összeesküdtek abban, hogy nemességet adjanak a sorrentóinak, egyébként az csak egy jó származású ecet. Caius Caesar, az utóda, nemes lőrének szokta nevezni.

hogy ha a hegyek bebarangolása közben valami kellemetlenség adódna, tekintélyével és segítségével igyekezzék csökkenteni vagy megszüntetni azt. Kívánságaimat felülmúlta soha eléggé ki nem emelhető jóakarata (Clusiust sem ismernénk a pannoniai növényekről, ha nem segítette volna a Batthyányak kiváló nemzetsége).⁶ Elindultam tehát, s a hegyeket és völgyeket, valamint az azokat átszelő folyókat partjaikkal együtt szorgalmasan átvizsgáltuk, a birtokkezelő az ő, én az én kutatóimat szétmenesztettem. Az oláh nép, megneszelve a dolgot, különböző festőerővel bíró füveket sorolt fel, mutogatott, adott, de egyik sem volt a Cotinus alakjával rokon, azért a magunk elé tűzött céltől semmit sem tértünk el. Előre megsejtven ugyanis a jövőendő megismerést, biztos reményben előlegeztem az eredményt, s ismételt kérésekkel fárasztottam a birtokkezelőt, hogy se a fáradságot, se a költséget ne kíméljük, míg csak az igen hasznos növényre rá nem bukkanunk, s meg nem szerezzük.

*Ezt a munkát, ezt a tanulmányt végezzük hamar kicsinyek és nagyok,
ha hazánk, ha önmagunk előtt megbecsülést szerezve
akarunk élni.*

Horatius, Epist. 1. könyv, 3. levél, 28. sor.

Kívánságainkat végre beteljesedve láttuk, a köznyelven szkumpiának nevezett Cotinus kezünkbe került. Kinek az érdeméül tulajdonítsuk az új felfedezést? A királyi vagyonkezelőnek tudom be; minden hozzáértést elhárított magától, de én kijelentem, hogy a vagyonkezelő segítő közremunkálkodása nélkül semmit sem tehettem volna. A férfiú kiváló szerénysége minden ismeretet reám hárít át, azt mondván, soha semmi nem került szeme elé a szkumpiából és soha szándékában nem állott, hogy kutassa, ha én magamtól nem vállalkoztam volna annak keresésére. De mellőzve a kölcsönös szerénységből eredő vitát, lefestem a növény termőhelyét.

⁶ Gyakran eszembe jut Horatiustól az Ars poeticából V. 21.: Korsó kezdett készülni, miközben forgott a kerék, miért kerüli ki kis kancsó: azt tartom, gyakran nincs más oka, mint a mecénások kicsiny száma, de a mezőkön végzett munkáimhoz, hogy gyorsabban kimerítsem a kérdést, a kegyelmes és méltóságos gróf, losonci Bánffy Dénes királyi főlovászmester és Kolozs vármegye főispánja önként segédkezet nyújtott, az ő hathatós közreműködésének hálaival tulajdonítom a keserűsók felfedezését is, meg a márgával végzett kísérleteket is. Hegyi kirándulásaim egy része is megtalálta a maga pártfogóját méltóságos báró Thorotzkai Gergelyben, őfelsége hadseregnek ezredesében, aki készségesen segítette vizsgálataimat, s meg volt az öröme, hogy velem gyűjthetett, ugyan csak keveset, gyönyörű karneolokat s azokat az achátokat, melyeket Szent István köveinek hívnak, úgyszintén más szaruköveket, áttetsző kékesbe hajló, hamuszürke színű felpálokat is. E kiváló férfiú, nagy költséggel aknákat ásatott, ahonnan dió nagyságot elérő, sárga földrögökben tömegesen előforduló gránátokat gyűjtött, de csak kisebb számban akadnak olyanok, melyek áttetsző barna színt mutatnak.

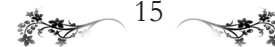
A völgy mentén, melyet a Zalasd folyó mos, Ulm és Aranyos falvak közt, 90 ölnél magasabban, merészen feltörő hátával ég felé meredve, ormának tetejéről⁷ lefüggő sziklával úgy emelkedik fel egy hegy, hogy csaknem egész napon át verőfényt kap, s a napsugaraknak a szomszédos hegyektől kapott s reá visszavert melegét a sziklák közei és igen sok ürege által sokáig megtartja, s ezért akkor is melegebb a többi hegynél, mikor már a leszálló árnyékok borítják. A hegynek egyes, csaknem megszámlálhatatlan kővel borított oldalain nem lehetséges, hogy a bükk- és tölgyfák úgy sudárba szökjenek, mint másutt. A hegyet különböző, a szokottnál kisebb magasságú cserjék nőttek be, s csodálatosan sok a spanyolnak nevezett bodzából (orgona), úgyszintén juhar- és gyümölcsfák. A hely földje kövér, de a kővek sokasága miatt nem összefüggő és többnyire rögös részekre válik szét. Ilyen helyeket megmászni, ilyen közöket bebolyongani majdnem elviselhetetlen erőfeszítést kívánt: egy megindult kő tízezernyi másikkal a nyomában leomlasztotta a láb kapaszkodóhelyét s előre igyekvésében hátravetettek. Mikor megvettem mégis mintegy 40 ölet, ott emelkedett az értékes Cotinus! Azt mondhatná az ember, éppannyi cserje a hegynek egy órányi idővel alig felmérhető oldalain, szélteben-hosszában ültetve, mint amik felkúsznak magára a hegycsúcsra az oromzatról előreugró szikla repedései közt. Csodálatos dolog! Amekkora a bősége a Cotinusnak a hegyen innen, akkora a ritkasága a hegyen túl. Másutt nem található a nemes növény nyoma, a szomszédos hegyeken sem, amiket pedig magam is szorgalmasan átvizsgáltam s megbízható, a növényt ismerő emberekkel bejárattam.⁸ Szeretném magát a növényt leírni.

⁷ Miután harmadszor is elmentünk a Cotinus termőhelyére, a falusi népet a szkumpia híre a szomszédos községekből kicsalta, és amennyire vad e nép, a hegyet és a hegy tetejéről a lejtőre előrehajló sziklát megszállta, vagy azért, hogy munkáinkat megakadályozza, vagy mivel szeretett volna ajándékot szerezni. Ijesztőleg hatott rám az Aeneis 8. könyvében (191–197) emlegetett sziklának emlékezete: „Elsősorban már nézd ezt a sziklából kiugró szirtet. Miként hányattak szét messzire a tömegek s elhagyatottan áll a hegy lakóhelye és a sziklák romhalmaza alkottak. Itt barlang volt, nagy visszavonultságával félreesetten, melyet a félig-ember Cacusnak szörnyű alakja bitorolt, hova a nap sugarai nem hatolhattak s a talaj mindig meleg volt a friss öldökléstől, büszke kapuira rászegezve szörnyűséget keltő rothadással emberfejek függtek.” Nem is volt hiábavaló a félelem, majdnem megtörtént, hogy a szolgálmat megverték, csak előrelátó óvatossággal a királyi vagyonkezelő által adott örök védelmezték meg, s minden jó ígéretésével s ivásra adott borral csillapították le a viszályt.

⁸ Miközben a szomszédos hegyeket jártam, eljutott hozzám az üzenet a vasművek felügyelőjétől, Kohlben Ferentől, melyben felajánlja közreműködését, akár új kísérletek végzésére, akár erő-

A hírneves Linnénél a Pentandria Trigynia közt fordul elő a Rhus Cotinus Coriaria. Plinius ezt Coggygriának mondaná, 13. könyve 41. fejezetében ugyanis azt tartja: Nyilván hasonló az Unedohoz és a Coggygria leveleinél nagyság tekintetében kisebb, az a sajátossága, hogy termését pehely alakjában (pappusnak hívják) útjára bocsátja, ami egyetlen másik fánál nem történik. Minthogy tehát a Cotinusnál ezt a sajátosságot észleltem, Coggygriának nevezhetnénk, amilyen képet azonban Plinius 16. könyve 30. fejezetében a Cotinusról elénk tár, nem egyezik meg a miénkkel. Van – úgymond – az Appeninuson egy cserje, amelyet Cotinusnak hívnak, lenvásznakra a bíborcsiga módjára kiváló. Soha sem tudtam ugyanis a mi Cotinusunkból színt kivonni, ami alkalmas lett volna a lenvásznakra, jóllehet a növény kocsányai erősen vörös színűek. Dodoneus Stirpium Historiae, 6. pemptas 2. könyvében jól lerajzolja a mi Cotinusunkat s előadja, milyet szeretnek nagyon a mesteremberek. Rézkarcú képe sem üt el semmiben sem a mi Cotinusunktól, Carolus Clusius: Stirp. Pann., 97. lapon azt mondja, hogy Ausztriában található Cotinus, amennyiben a lakosok cserzőfaként az állati bőrök tömítésére ugyanazt használják; képet is közölt, ez a mi Cotinusunkhoz igen hasonló. Az oláh nép skumpiének nevezi, amely szó drágát jelent, talán azért, mert nagy fáradtsággal és drága

im megújítására. Nem vehettem igénybe páratlan készségét, hanem mivel, ami a vasat illeti, azt Minerológiámban tárgyaltam, bízva a férfiú baráti készségében, csak azt az egyet kértem, hogy a nyugalmat elhagyva, egyesítse fáradozását az enyémmel a különböző kovakövek kutatásában, vagy az csiszolókö keresésében. Nem is engedett csalódni reményemben, így értük el szerencsésen, hogy a több század óta vasat szolgáltató gyalári hegy szomszédságában nagy számban találtam sárga kovaköveket, azaz sárga szaruköveket találtam nagy számban, melyek acéllal megütve tüzet adnak. Ezek a kővágó által kovás puskákhoz alkalmazhatók, amely módszer mindenesetre hasznos lenne a katonai gazdasági bizottságnak, hogy nem kényszerülne máshonnan keresni azt, amit a hazai föld természete ad. Ha éppen ez a fajta kő nem tetszenék, vannak helyette bőségesen mások a Thorotzkai Gergely báró császári ezredessel hasonló nevű [ti. Torockói] hegyekben, szigorú és csalhatatlan válogatásra. Másik, hasonló felfedezés a csiszolókö lett volna, pedig a feltárására vonatkozó mélyebbre ható szándékomat a hegyhajlások tüzetes megvizsgálására állandóan ajánlgattam Henthaller János bányamesternek; amit ugyanis találtunk, nem volt annyira tökéletes, hogy a mesterembereknek használható lett volna. Rövidesen fel fogom tární ezt is, amelyet mindazok haszonnal alkalmazhatnak, akik fémeket és köveket szoktak fényszeríteni. A harmadik kísérletként a Perizhoff Lipót által nagy gonddal vezetett Runk nevű vasbánya völgyében lévő barlangból sztalaktitokat hoztak ki. Nagyságuk és alakjuk három vagy négy láb magas kúpokhoz hasonlít, nem fényszeríthetők, sem nem áttetszők; a kúp csúcsától egész az alapzatig koncentrikus körök különböztethetők meg rajtuk, telve vannak lúggal, csodálatos módon álltak elő a megkövesedő vízből, pedig a fahasábok, melyeket a királyi bányaigazgató e vizekbe tétetett, még hat év alatt sem kaptak semmiféle kőkérget.

pénzért a havasalföldi részekről hozzák. Ez a név egész Erdélyben általános lett s a növényekkel kapcsolatban a *Cotinus coriariát* jelenti. A *Cotinus* pedig három vagy négy láb magas cserje, igen sok ágacskája van, ezekről szabályos rendben váltakozva függnek le a levelek, melyek csaknem tojásdad alakúak, puhák, finomak, a szilfa leveleinél halványabban zöldelők, a kocsányok nyár felé feltűnő piros színnel duzzadnak, kis bóbítás magvakat terem, virágai sem az én, sem a mások fáradozásával nem voltak megfigyelhetők, sűrű, fás gyökereivel hat ujnyi mélységbe hatol le.

6. §

Íze, illata, gyógyító ereje

A leveleknek éppúgy, mint a vesszőknek és magának a főzetnek íze összehúzó, illata átható, mintegy drága illatot lehel, az orrot kellemesen izgatja. A benne rejlő savat akkor jobban kiadja, ha forrázatával, de még jobban, ha főzetével olvasztás által borkőolajat vagy hamuzsirt keverünk össze, mintegy csapadékként kiválasztottan igen fehér szappant is ad; a csapadékként való kiválasztással nyert anyag, ha jól kiszárítjuk vagy szét-dörzsöljük, mindazonáltal zöldes porrá omlik. Tapasztalásból tudom, hogy főzete hasmenés esetén nagy haszonnal alkalmazható. Most már azt fogom előtárni, mekkora szükség van erre Erdély nagyfejedelemségben.

7. §

A *Cotinus* szükségessége Erdély nagyfejedelemségben

A fentebb említett örmény kereskedők bizonyosága alapján, Erdély nagyfejedelemségben sok céh állott össze kordovánbőrök szakszerű készítésére. De nemcsak örmény társulások, hanem magyar és szász egyesülések is tevékeny munkát fejtenek ki ama bőrök előállításában. Miként a *Cotinus coriariának* igen nagy a haszna, épp oly nagy vágy lakozott mindenkiben annak megtalálása után, s ezért kalmárok és az oláh nép nagy tömegben hozta be a nagyfejedelemségbe Bolgárországból, Oláhországból és Moldvából, amiként pedig az időjárás változó, akként a *Cotinus* is vagy nem sarjadt megfelelően, vagy a szokottnál bővebben nőtt. Innen adódott, hogy vagy olcsón, vagy drágán adják. Amikor pedig ellenséges portyázók száguldoztak be Havasalföld határait, akkor vagy semmit, vagy igen keveset lehetett szállítani. 1771-ben mégis az ellenséges betörések ellenére 536 mázsát hoztak be Erdélybe, amint a harmincadok jegyzékéből tudom. Ha tehát a magas behozatal e legkisebb számát veszem és fontjáért csak öt krajcár eladási árat állapítok meg, az 536 mázsáért 4466 rajnai forintot kell

fizetni. De keljen el csak fontja garasával, s az ötszáz mázsáért 2500 rajnai forintot követelnek. Én ugyanis a legkisebb behozatali számot vettem, bizonyos azonban, hogy kétezer mázsa felett hoznak be száraz *Cotinust* s mázsáját gyakran tíz és még több rajnai forintért adják. Nagyon is tanácsos lenne, hogy ez a pénz inkább a mi földjeinknek hozzon hasznot. Hej, micso-da haszon ez a köznek, ha e növényt már mint honi terméket adhatják majd el, ha kereskedését a tímárok igen sok céhe, egyesülése és érdektársasága igyekszik majd előmozdítani és hogyan igyekeznék, mikor a nélkülözhetetlen *Cotinusban* semmi hiányt sem szenvednek majd!

8. §

A mesterség titka

A módszer, mellyel a kordovánbőrök készülnek, a következő: a mesterség anyagát, a kecskebőrt, közönséges módon megtisztítva a gyapjútól és szőröktől, igen szorosan összevarrják, csak egy kis nyílást hagynak a lábnál csatornácska gyanánt, melynek segítségével a *Coriaria* cserje avagy szkumpia főzetét addig csurgatják a bőrbe, míg az erősen megduzzad, s a beleöntött víz már kicsordul, majd ezt a kis csatornát annyira összeszorítják, hogy a víznek ne maradjon egyetlen áthatolásra alkalmas nyílása sem. Az így megtöltött bőrt kőteknőbe teszik, s megfelelő súlyokat helyeznek rá, hogy a *Cotinus* egész nedve a pórusokon át kiszivárogon. Ha ez teljesen kikerült, megállapítják, hogy kész a bőr, s nincs semmi más hátra, minthogy azt az üledék apró maradványaitól megtisztítsák. És ez tudniillik az oka, hogy a kordovánbőrök miért mintegy lyukacsosak számtalan kis pórus által, a növénynek a nedve ugyanis a természetől adott kis pórusokat egyúttal kibővíti s hajlékonysággal együtt a bőröknek gyűrhetőséget ad. Az így előkészített bőrök mindenféle színnel könnyen festhetők – bármiféle legyen az írha festésére alkalmas szín –, az ilyen bőrök azt rögtön beveszik s igen tartósan megőrzik; oly gyorsan fogadják be, hogy néhány órán túl egyáltalán nem kell a színes folyadékban áztatni, annyira tartósan megőrzik, hogy csak erős vakarással lehet eltávolítani. Bevallom, igen sok fajtája van a *Coriaria* növényeknek, de egyik sem nyújtja azt, amit a *Cotinus* eredményez. Vannak egyesek, melyek tisztítják a bőrt, mások fényt adnak, amazok hajlékony dörzsölhetőséget, ismét mások puhaságot kölcsönöznek. A mi *Cotinusunk* az egyes felsorolt jó tulajdonságokat csodálatosan egyesíti, amit onnan eredeztetek, hogy páratlan összehúzó hatásán kívül, amaz üledékkel, melyről fentebb kimutattam, hogy a lúgból csapadékként való leválasztás által a főzetben benne van, a bőroket puhítással, lágyítással – miközben összehúzza és átdolgozza –, előkészíti.

Vajon hasonló-e a mi Cotinusunk a havasalföldihez?

A fentebb említettek komoly megfontolása, továbbá a növény hasznának, sőt nélkülözhetetlenségének megismerése után, úgyszintén előnyének átlátásával, mellyel a többi Coriaria fölé emelkedik, ki ne fordította volna annak kutatására figyelmét, aki szereti a közjót, vagy törődik vele, hogy a pénz a haza határain belül maradjon, vagy akit érdekel, hogy a drágaság megenyhüljön? Vagy ki ne segítette volna ilyen kutatók munkáját? Mindenki helyeselt, akihez a híre eljutott, de hogy bármi okból önmagamat ne csapjam be, vagy ne eléggé biztosan járjak el, meg kellett vizsgálni, vajon a szerencsésen felfedezett Cotinus hasonló erejű-e, mint az, amelyet a havasalföldi vidékekről hoznak hozzánk. Megparancsoltam tehát, hogy összegyűjtött leveleket és gyenge vesszőket árnyékban szárítsanak meg, a megszáritottakat adják át egy tímármesternek, aki a legtapasztaltabb hírében állt, s ismét a császári uradalom kezelőjéhez fordulván, nem szüntem meg kérni, hogy ami munkát megkezdett, fejezze be s állítson a kísérlet kezdetére, lefolyására és befejezésére tanúkat, kiket királyiaknak nevezünk, nehogy vagy a hitelességbe bizonytalanság csússzék be, vagy a kísérletbe keveredett tekervényes ravaszság késlekedést szüljön. A kiszemelt tanúk végre megjelentek és teljesen azzal a módszerrel, melyet a havasalföldi szkumpiánál szoktak használni, három-három kecskebőrt kísérlet alá vettünk. Azért fogtunk három-háromnak a kidolgozásához, hogy azután a fehér, piros és fekete színek különbözőségét megfigyeljük. A kívánságnak megfelelően végződött a dolog, s biztattuk a mestert – aki csodálkozott a hazai növény erején –, mondja meg mit gondol s mi a véleménye a mi Cotinusunkról. Azt válaszolta: nemcsak hasonló ez a növény a havasalföldi szkumpiához, hanem felül is múlja. A fokozottabb hatásnak oka – azt tartom – nem más, mint hogy ezt nem sokkal előbb szakították le s gondosan kiszáritották, az pedig, amelyiket a havasokon túli országokból hoznak be, elfonnyadtan elvesztette a maga hatóerejét, éppen ezért nagyobb mennyiséget kell venni az idegen, mint a hazai növényből. Szerencsésen megejtven a kísérletet, bizonyágleveleket kértem a vajdahunyadi császári uradalomtól, ezeket átadtam a nagyméltóságú királyi gubernátornak, s ahhoz a gondolhoz és törődéshez mérten, mellyel a nagyméltóságú gubernátor és a nagyméltóságú és méltóságos tanácsosok viseltetnek a közzel szemben, kísérleteimet nemcsak helyeselték, hanem megparancsolták az egész Hunyad vármegyei kormányszéknek is, hogy semmit se mulasszon el, ami e növény közhasználatra való alkalmassá tételére inkább kíváncsi.

Az átültetés gondja

Nagyon aggasztott, hogy e növény annyira ritka, hogy csak egy hegy területére szorítkozik; a közelebb és távolabb fekvő hegyeket ugyanis, mint fentebb említettem, hiába kutattam át, sehol semmit sem találtam a Cotinusból. Ez az egy hegy kimerített minden Cotinus utáni reményt. Magától értetődőleg tehát minden gondomat arra igyekeztem fordítani, hogy átültetéséről és szaporításáról gondoskodjam. Amennyiben a növény termőhelyén a hegy nehéz és meredek megközelíthetősége, meg a hihetetlen tömeg kő miatt szaporítást nem lehet végezni, sőt mivel magasabb és kitermelésre alkalmas fák a hegyen nincsenek, azért az egész messze környék a kecskéit és gidáit ide hajtja, és ezek az egész igen drága Cotinust takarmánnyként maguknak csakhamar kipusztítják. Hozzáfogtam tehát a Cotinus átültetéséhez. Kiásattam élő gyökereket, s Hunyadra magammal vivén tekintetes nemes Válja Sándornak a város közelében fekvő kertjében úgy ültettem a veteményes ágyakba, hogy egész nap a derült napfény melegítse őket, és a gyökereiket és ezek szálcáskáit is könnyen és megfelelő teret nyerve terjeszthessék szét. Azután az egész dolgot rábíztam a házigazda gondjára, aki egyúttal a császári uradalom javainak a gondnoka. Reményemben nem is csalatkoztam, öt elszáradón kívül a többiek kinőttek, s ritkaságuknál fogva a segítségnyújtásra fordított árat a családapának a természet által a legkészségesebben megfizették.

Ezen a kísérleten is túlesvén, úgy véltem, olyan szaporításon és gyarapításon kell munkálkodnom, amelyik a tímárcéheknek hasznot hajt. A múlt ősszel tehát a királyi vagyonkezelő jóvoltából nem annyira a magam, mint a köz számára egy olyan szántót kaptam kölcsön, melyet minden oldalról kerítés övezett, nyilván, hogy az állatok, értvén alattuk a bárányokat és kecskegidákat, a növényeket ki ne tépjék. A mellette elfolyó Csernától⁹ nem nagyon messze fekvő és a leselkedőktől is biztonság-

⁹ A Cserna, Hunyad vármegye nevezetes folyója nagy szolgálatot tesz a vasműveknek, közben a Govasdia, Pestis és Zalasd folyók felvétele által meggyarapodva a Marosba ömlik. Ezt az aranykeresők nem látogatják, más kézből vett tapasztalásból tudom, hogy aranyat hord: pisztrángokkal bővíben van, ahol gyorsan és kristálytisztán folyik. Azokon a gyógyvizeken felül, melyekről részint Mineralogiámban, részint itt említést tettem, miközben e kis munka kidolgozásával foglalkoztam, idehozták nekem az úgynevezett savvizet. A nevét onnan kapta, hogy kora tavasszal és nyáron a sasok csapatostul igen gyakran forrásához repülnek fürödni. Nagyméltóságú és tekintetes losonci Bánffy Dénes gróf, Kolozs vármegye főispánja, magához vitetett ebből, s a legteljesebb óvatossággal magából a forrásból merítettett, s amilyen mélyen kutató szellemű ember, kísérlet alá akarta vetni, mégpedig hogy sokirányú tanultságát el ne kerülje valami, saját jelenlétében és szeméi előtt kívánta megejtetni a kísérletet. Azt vélte a nagyméltóságú főispán,

ban lévő helyen, felszántottam, kigyomláltattam, elegyengettem, azután a Cotinusnak kétszer hat ígás ökörel¹⁰ odaszállított gyökereit, a szántóföldet ágyakra osztván, abban a fekvésben elültettem, amilyen a termőhelyükön volt. Ezt a gondomat és munkámat a múlt ősszel végeztem. Most pedig az új tavaszkor egyrészt sokkal nagyobb mennyiséget, másrészt megfelelőbb helyen ültettünk el szerencsésen. Minden reményünk megvolt, hogy a gondnoki hivatalnál a tekintetes vajdahunyadi uradalomban az új tétel: a szkumpia évi jövedelme évről évre gyarapodni fog. Minden jóérezsű embert kérve kérek, hogy ha mindjárt az első évben nem jutott Cotinus Coriaria a tímárcéheknek, ne vonjanak le a jövőre nézve rossz véleményt s vágyaikat mérsékeljék, ha ugyanis a kegyes isteni akarat jó időjárást enged, lassanként

már azáltal is, hogy a sasok oda igyekeznek, gyógyító hatás van benne, de semmiféle változást nem szenvedett, akár kénsavat, akár borkőolajat [per deliquium] vegyítettek bele, akár salétrom-savat, vagy szublimátoldatot öntöttek bele. Megállapítottuk tehát, hogy semmiféle idegen részek nincsenek benne. Az elpárolásra tértünk át: érzékeinkkel alig észlelhető üledéket adott; végül hashajtó erejét vesszük kísérlet alá, s azt találjuk, hogy a leszűrt szamosi víznél, melyet a legenyhébbek közé sorolunk, ez a sasvíz huszonhatszor enyhébb. Ivása annyira nem rontja az étvágyat, hogy egyenesen még fokozza, ami levegő a belek közé szorult, azt mind szétoszlatja, kirekeszti.

¹⁰ Amikor a kiszedett gyökerekkel jól megrakodva sietve visszafelé igyekszem, egyik kísérőm, – gornikoknak nevezett oláhok voltak velem, akik szolgálatomba állottak – odakiáltott hozzám, s azt mondta: Íme, ha akarsz, figyelj a csodára! A magas hegy oldalait ugyanis sziklák és szirtek szórták be, amelyekbe a hegy tövétől közepéig a lovak által hordani szokott patkóéhoz hasonló nyomok voltak bevésődve, mintha csak puha viaszba nyomtam volna bele. Az oláh nép – ha valamelyik, hát ez babonához szokott – különböző ostoba dolgokat beszél róluk, ezeket nem lehet elhinni, de hogy honnan kell eredeztetnem e nyomokat, teljességgel nem tudom. Vannak ugyan másutt is, mint például Zsibó város területén, szokatlan nagy kagylók, amelyek csodálatosan hasonlítanak lópatákhoz, de ezeket a patkónyomokat ismeretem alapján egyik kagylófajtára sem tudom visszavezetni. A gorniknak, aki a csodálatos képződményekre felhívta a figyelmemet, megköszöntem, borraalót is adtam neki, de a babonás felfogástól, melyet eredetükről alkotott, nem engedte magát eltéríteni. Azt hiszem, hogy még római hagyomány – a rómaiak ivadékanak szeretik mondani magukat – köti őket a mai napig a légből kapott babonákhoz. Hogy pedig az oláh népnek sok közös vonása van ma is a rómaiakkal, egyebek mellett tanúságul hívom a gornikokra vonatkozó feliratot, melyet Apulum, a mai Károlyfehérvár mellett találtak:

PRO. SALUT. AUGG.
MART. CONSER.
PAEL. RUFINUS.
ADIUTUR.
OFF. RAT. VOVIT.
CORNIC. PRAEF
CASTR. LEG. XIII. G.
V. L. P.

Azaz: Fogadalmi ajándékkal adta a XIII. kettős légió táborparancsnokának corniculariusa. A cornicularius katonák alattvalói voltak tudniillik a tribunosoknak és centurióknak. Ma a corniculariusok parancsnoka tekintetes Koller György úr, aki a természet titkainak előmozdításával szemben élénk érdeklődéssel viseltetik, sok gondjára bízott corniculariust számlál, akik a tekintetes vajdahunyadi uradalom hegyein katonáskodnak.

felgyarapszik s maguk azok a gyökerek igen nagyot fognak nőni. Amikor ezzel a köznek hasznot hajtók, csak azt az egyet kérem, hogy mivel minden ajándék felülről van, leszállván a világosság Atyjától, adja meg nekem a természet alkotója azt a képességet, hogy a király és az ország hasznáról még bővebben gondoskodjam.

Mindent Isten nagyobb dicsőségére,
a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére.

Kiegészítő adatok¹

Fridvaldszky János munkájának magyar fordítása olyan időben jelenik meg, amikor a cserzőanyag-hiány éppen olyan időszerű, mint akár 200 évvel azelőtt, a munka megjelenésének időpontjában. De egyébként a munkácska ritkasága és a benne összehordott megfigyelések is kívánják, hogy ne rejtsük véka alá.

A szerzőre vonatkozó életrajzi adatok

Gombóc E.: A magyar botanika történetében (1936. p. 206.) négy sort szentel szerzőnknek, akinek nevét is rosszul, Frievaldszky-nak írja. Születési évként épp úgy, mint Szinnyi J. (Magyar írók III. 1894. p. 759.) 1740-et ír. Ez az évszám, amelyet feltehetően Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bibliographie tome III.* (Bruxelles-Paris 1892) munkájából vettek át, azonban téves, mert szerinte 16 éves korában lépett a Jezsuita rendbe, e szerint akkor 1730. december 13-án kellett születnie Zólyomban.

A Jézus Társaság kebelében eltöltött idő alatti beosztására vonatkozó értékes adatokat a rend krónikása, Főt. dr. Gyenis András volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért Neki itt is hálás köszönetet mondok. Adatai szerint Fridvaldszky I. éves novicius Nagyszombaton volt 1746–47-ben. A továbbiakban a *Catalogus Prov. Austriae*ban szerepel a következő adatokkal (nevét itt egyébként hol Frievaldszky-nak, hol Fridvalszky-nak írják). A bécsi noviciátusban II. éves novicius 1747–48-ban. 1750–51-ben a bécsi kollégiumban a bölcselet II. éve, vagy a fizika hallgatója. 1753–55-ben ugyanott a felsőbb mennyiségtant hallgatja. 1755–56-ban a budai kollégiumban tanítja a rhetorikai osztályt, a kisebb diákok kongregációjának vezetője. 1756–57-ben a nagyszombati kollégiumban a rhetorikai osztály tanára, a középső osztályok kongregációjának vezetője. 1757–58-ban és 59-ben a bécsi kollégiumban (egyetemen) I., ill. II. éves teológus. 1759–60-ban Nagyszombaton III. éves teológus. 1760–61-ben Nagyszombaton IV. éves teológus, közben 1760-ban pappá szentelték, így a teológia IV. évét rendi szokás szerint mint áldozópap hallgatta. 1761–63-ban Bazinban a syntaxista és grammaticai osztály tanára, a diákok kongregációjának vezetője, a háztörténet (krónika) írója, lelkipásztor, az énekkar vezetője. 1763–64-ben a gyulafehérvári rendházban a syntaxista és grammaticai osztály tanára, a diákok kongregációjának vezetője, a nevelőintézet kormányzója,

¹ Az 1944-ben közreadott Fridvaldszky János *Dissertatio de Scumpia* fordítójának, Domokos Jánosnak az utószava.

a rendház krónikása, a helyőrség tábori papja, magyarok, németek és szlávok lelkipásztora. 1764–73-ban a kolozsvári kollégiumban a mennyiségtan tanára, templomi magyar hitoktató, tartja a rendtagoknak a buzdító rendi oktatást, a ház krónikása. 1770-től azonkívül könyvtáros is.

A rend eltörlése 1773-ban történt, ekkor Fridvaldszky világi pap lett, később szepesi kanonokká nevezte ki Mária Terézia, elsőnek kapta meg annak az apátságnak a címét, melyet így szoktak nevezni: abbatia inter Ungariam et Poloniam. (Kácskovics Valentinus: Catalogus Defunctorum S. J. p. 24. Kézirat a Kalocsai érseki könyvtárban.). Híressé vált erdélyi ásványkutatói révén, a papírgyártás új módját is feltalálta, ezért Mária Terézia királynőtől előbb 100 aranyat, majd 200 forint évi nyugdíjat kapott. Kolozsvári időzése utolsó éveiben nem kapott más beosztást, csak kutatásnak és írásnak élhetett. Liptó megye főesperese és táblabírája is volt. Meghalt 1784-ben Szepes megyében.

A Cotinus ipari felhasználása

A szkumpia fontosságát Fridvaldszky nem túlozta, hanem jelentőségét nagyon helyesen felismerte. Különösen ott, ahol eredeti előfordulása az optimális termőhelyet jelzi, termőhelye szaporítandó, ami annál kívánatosabb, mert kopárok befásítására kiválóan alkalmas. Tájképi szempontból pedig a nagyobb mérvű telepítés csak kihangsúlyozná különleges, a nyugattól eltérő tájunk arculatát. Különösen a teljesen haszontalan feketefenyőt és más semmitérő cserjét (a Tihanyi félszigeten pl. a Kaposvári erdőgazgatóság rendeletére Pinus nigra, Amorpha fruticosa, Tamarix tetrandra és Spiraea pumilával, no meg az elmaradhatatlan akáccal telepítik be a még félig-meddig érintetlen száraz gyepeket!) van hivatva kiszorítani a Cotinus, hogy gazdaságilag jelentős, valamikori helyét visszafoglalja. Mert ma már oda jutottunk, hogy e pompás cserzőanyagunkat (amikor még lehetséges volt) Olaszországból hozzuk be. Hol vannak azok az idők, amikről a Magyar Hírmondó 1780-ban emlékezik meg, hogy „a Rhus Cotinus, melyet a németek Gelbholtznak hívnak, nem csak terem sok helyütt Magyar országon, nevezetesen a Bakon körül, hanem felesen fel-is hordatik Bétsbe, Bétsből pedig teli hajókkal Regenspurgba, s onnan tovább szinte Hollandiába”.

Néhány éve, hogy a faiskolákat végigkeresték, ha jól emlékszem a Hatvani-Deutsch uradalom megbízásából 500.000 (fél millió!) Cotinus cserje szállítása ügyében, és mivel ilyen vállalkozó nem akadt, (mert ők sem tudtak a Cotinus hazai tömeges előfordulásáról), szándékozták a csemeteanyagot Franciaországból (!) behozatni.

A Cotinus hasznát regisztrálva meg kell emlékeznünk arról, hogy felülvizsgálásra érdemes a gyógyászatban játszott valamikori szerepe is, mint a kinin helyettesítője. Szép sárga festéket is szolgáltat, a gesztje pedig idősebb, karvastagságú ágakban gyönyörű fényes fekete, a legfinomabb ébenfával vetekszik. Ilyen árut egyébként a mostani háború előtt a Krím félszigetről hajórakományszám vitte Angliába. Megjegyzem még, hogy telepítés esetében a homokterületek beültetésére a var. arenaria, mint homoklakó önként kínálkozik, a típust inkább a kopárok fásítására használjuk fel.

A Cotinus coggyria Scop. elterjedése

Magyarországon

és előfordulási körülményei erdélyi termőhelyén

Csodálatos, hogy a szkumpia rendkívüli részletességgel közölt erdélyi előfordulásának eme adatát eddig még senki sem erősítette meg, vagy vette magának a fáradságot a megadott helyen való ellenőrzésre. Jávorka (Magyar Flóra 1924. p. 691.) Erdélyben kétesnek mondja.

Kérésemre 1943. október 7-én Ocskai Zsuzsanna kisasszony felkereste a Vajdahunyadtól mintegy 15 km-re fekvő termőhelyet, hogy ellenőrizze a növény előfordulását. A meglehetősen fáradságos kirándulás eredményel járt és a hozott herbáriumi anyag alapján most már megerősíthetjük a Cotinus leírt erdélyi termőhelyét. A következőkben Ocskay kisasszony leírását közlöm szó szerint:

„A Cotinust Ulm falutól mintegy 2 km-nyire a Dracu Dealului (Ördöghegy) oldalán cca. 700 m magasságban találtam meg. A cserjék fél méternél nem magasabbak és 1–8 m átmérőjű cserjéseket képeznek elszórva a sziklás, mészköves déli lejtőn ritkán álló tölgyek (Qu. robur), vadkörte, Fraxinus ornus, Crataegus monogyna, kökény- stb. társaságában. A Cotinus cserjék összes területe azonban együttesen sem igen haladja meg a 150 m²-t. A szemközt fekvő északi hegyoldalt bükkös borítja. Említésre méltó, hogy a közelben a sziklák réseiben sok az orgonabokor, amelyet itt szkumpina-nak neveznek. A gyűjtés időpontjában a legtöbb Cotinus már lehullatta lombját és csak a fák árnyékában volt még kevés szép színes lomb található.”

A gyűjtött anyag mind teljesen csupaszlombú típus, tehát a Cotinus coggyria var. laevis Engl.-nak felel meg.

A közép-dunai táj őszi színeiben, amelyeket az észak-amerikai indiánnyárral (indian summer), vagy Kelet-Ázsia őszi színpompájával vethetünk össze, a többi kelet- és dél-európai növénytársulásunk közt vitathatatlanul a Cotinus játsza a vezérszerepet. Pontos elterjedéséről Magyarországon, hogy képet kapjunk, a mellékelt térképre hordtuk fel az irodalom és herbáriumok

adatait, azzal a céllal, hogy azt még lappangó, vagy áttekintés híján közlésre érdemtelennek tartott adatokkal majdan kiegészítsék.

A pelyhes-szőrös levelű és levélnyelű var. *arenaria* Wierzb. (syn. var. *pubescens* Engl.), amely egyébként termőterületein a kopasz tőalakkal fordul elő, termőhelyeit külön jelöltük. Ritkasan elszórt szőrök találhatók egyébként közép-dunai származású példányokon is, így pl. Budapest mellett a Mátyás-hegyről származó példányon (leg. Simonkai 1371. in Herb. Mus. Nat. Hung.) és pétfürdői anyagon (leg. Jávorka 1935. in Herb. Mus. Nat. Hung.).

Bánsági (Kazán-szoros) var. *arenariák* helyszínen gyűjtött magvaiból egyébként szintén jellegzetes pelyhes-szőrös *arenariák* fejlődtek, amit rendszertani értékük érdekében tartok szükségesnek megemlíteni.

A *Cotinus coggygria* és a *C. c.* var. *arenaria* Wierzb.-nek a térképen feltüntetett termőhelyei a vonatkozó irodalmi adatok ill. herbárium példányok felsorolásával*²

1. Trencsénteplic; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Bäumler.)
2. Terbók (Trebichova); (in Herb. Mus. Nat. Hung. Leg. Holuby)
3. Asómotesc 1.
4. Bélapátfalva (Bélkő, Demeterkő); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Budai, Hulják, Jávorka) j, 1, m.
5. Felsőtárkány; 1.
6. Felnémet; i, 1.
7. Szarvaskő; i, 1, r.
8. Eger (Nagyeged); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Vrabélyi) i, 1, r.
9. Esztergom; (in Herb. Mus. Nat. Hung.)
10. Vác (Naszál); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Simonkai.)
11. Szentendre; b.
12. Pomáz; b.
13. Budapest; (in Herb. Mus. Nat. Hung. (leg. Jávorka, Simonkai és mások.)
14. Bicske; 1.
15. Sukoró; gy.
16. Csákvár; 1.
17. Csókakő; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) 1. (Csóka).
18. Fehérvárcsurgó; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) 1.

19. Gúttamási; 1.
20. Isztimér (Burokvölgy); 1, s, gy.
21. Iszkaszentgyörgy (Iszkahegy); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Moesz – Jávorka) 1.
22. Inota; 1.
23. Bakonyhuti; 1, gy.
24. Csór (Iszkahegy); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Filarszky-Kümmerle).
25. Bakonyoszlop; gy.
26. Csesznek; gy, 1.
27. Odvaskőháta (Gerence-völgy); f.
28. Tés; gy, 1.
29. Soly; i.
30. Pétfürdő; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) f, gy.
31. Várpalota; gy.
32. Hajmáskér; gy, 1.
33. Gyulafirátót; 1, f, gy,
34. Veszprém; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) gy.
35. Vörösberény; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) f.
 - a. Kenese; zs.
36. Fűzfő; gy.
37. Felsőörs (Balatonalmádi); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka).
38. Balatonszőlős; 1.
39. Alsóörs; 1.
40. Lovas; 1.
41. Balatonfüred; c, 1.
42. Tihany (Csúcshegy); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Keller, Jávorka) k.
43. Aszófő; 1.
44. Nagypécsely; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) 1.
45. Balatonarács; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Kümmerle, Hermann) c, 1.
46. Csatárhegy (Tótvázsony); f.
47. Nagyvázsony; gy.
48. Nemespécsely; 1.
49. Örvényes; 1.
50. Akali; 1.
51. Kisdörgicse (Küvölgy); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka).
52. Felsődörgicse; 1.
53. Alsődörgicse; 1.
54. Jávorka).
55. Gyenesdiás (Vadlánylika barlang); Papp J.

*² A termőhelyek után szereplő betűk az adatot felsoroló munkák jelzései. Részletes felsorolásukat lásd „Irodalom” alatt.

56. Keszthely; 1.
57. Zamárdi (Balatonzamárdi); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Jávorka) 1.
58. Balatonendréd; 1.
59. Ságvár; 1.
60. Nagycsepely; 1.
61. Karád; 1.
62. Pécs (Mecsek); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Simonkai) 1, cs.
63. Vörösmart; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Vágner L.).
64. Sused (Podsused); 1, t.
65. Samabor; 1, t.
66. Cemernica; 1, y.
67. Károlyváros; 1.
68. Bosanci; 1.
69. Cabar; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Rossi).
70. Krizeva draga; 1.
71. Goraci; 1.
72. Grohovo (Grohodo: Recnia-völgy); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Lengyel).
73. Fiume; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Dr. Noé).
74. Risznyák; 1.
75. Cirkvenica; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Filarszky).
76. Crmi Vrh; 1.
77. Ogulin (Klek hg.); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Kümmerle).
78. Francikovac; y.
79. Zengg (-Senj); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Kümmerle – Moesz).
80. Allan; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Degen) y.
81. Oltari; y.
82. Jablanac (Biskupica völgy); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Rossi).
83. Baricevic; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Degen).
84. Stirovaca; y.
85. Vratnik; y.
86. Kremen; u, y.
87. Lisac; u, y.
88. Prosce; 1.
89. Plitvicai tavak; 1, y.
a. Pljesevica; 1, u.
90. Gola Brda (Gola Pljesivica); y.
91. Susanj; y.
92. Antonovic vrh; 1.
93. Kaludjerovac (Kaludjerovo); y.
94. Klanac; y.

95. Pejakusa; y.
96. Trubaja; y.
97. Cesarica; y.
98. Lukovo-Sugarje; 1.
99. Karlobag; y.
100. Ostarije; y.
101. Brusane; y.
102. Lika; t.
103. Medak; v.
104. Kik (Kikna); y.
105. Visuc (Krividol, Babina gora); 1.
106. Pljesevica; 1, u.
107. Mali Halan; y.
108. Gracac; y.
109. Srb; 1, y.
110. Borovi vrh; 1, y.
111. Zrmanja; y.
112. Cserevics (Cerevic); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Schneller).
113. Karlóca; v.
114. Titel; 1, p, q.
115. Leánykút; sz.
116. Deliblát; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Degen) a.
117. Bázias; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Bernátsky) 1, n, x.
118. Gerebenc (Gerebenac); (típus in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Wierzbicki; var. arenaria in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Wierzbicki, Degen) d.
119. Homokszil (Ulm); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Wanisch)
120. Krassóvár; 1.
121. Majdán; 1.
122. Szakalár; 1.
123. Orovicabánya; 1.
124. Csiklóbánya; 1.
125. Szászkabánya; 1.
126. Ó-Moldova; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. C. Andrä).
127. Ujmoldova; 1.
128. Lászlóvára; 1.
129. Szikesfalu; 1.
130. Berszászka (Bersa); (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Thaisz) 1.
131. Naszádos; 1.
132. Bozovics; 1.
133. Ógerlistye (Rudaria); 1.
134. Orsova; (in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. C. Andrä).

135. Domogled; (in Herb Mus. Nat. Hung. leg. Pax) 1.
136. Herkulesfürdő; (típus in Herb. Mus. Nat. Hung. leg., Heuffel, Thaisz. Pax, Filarszky-Kümmerle) e, d, 1, n, ty (var. arenaria in Herb. Mus. Nat. Hung. leg. Heuffel) e, ty.
137. Ulm; (in Herb. Academica Horticultura. leg. Ocskay) ä.
138. Vajdahunyad; g, 1.
139. Bojca; h, g.
140. Verestoronyszoros; típus g, h, 1. var arenaria g, h.
141. Brassó; h, g, 1.

Irodalom

1. Borbás V.: Temesmegye vegetációja. in — Helyrajzi emlékmű a magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. évi augusztus 22-étől 26-áig Buziás — Temesvárot megtartott XXIII. vándorgyűlésére 1886. 97. p.
2. Fridvalszy J.: Dissertatio de Scumpia. 1773.
3. Borbás V.: Budapestnek és környékének növényzete. — Különlenyomat a magyar orvosok és természetvizsgálók
4. 1879. évi vándorgyűlésére készített Budapest monographiájából.
5. 1879. 152. p.
6. Borbás V.: A Balaton tavának és partmellékének növényföldrajza és edényes növényzete. 1900. 406. p.
7. Horváth A.: A Mecsekhegység és déli síkjának növényzete. 1942. 104. p.
8. Borbás V.: Jelentés az 1873. évben Bánság területén tett növényteni kutatásokról. 1874.
9. Simkovics L.: Bánsági és hunyadmegyei utazásom 1874- ben.
10. Pillitz B.: Veszprém vármegye növényzete. 1902. 123. p.
11. Simonkai L.: Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata. 1886. 167. p.
12. Rédl R.: A Bakonyhegység és környékének flórája. 1942. 101. p.
13. Schur F. : Enumeratio plantarum Transsilvanie. 1866. 143. p
14. Soó R.: A Mátrahegység és környékének flórája, 1937. 49. p.
15. Soó R.: Előmunkálatok a Bükkhegység és környéke flórájához. — Botanikai Közlemények. 1943. 199. p.
16. Soó R. : Magyarázat a Tihanyi félsziget növényföldrajzi térképéhez. — Különlenyomat a magyar biológiai kutató intézet I. osztályának munkáiból. V. kötet. 1932. 152. p.

17. Fekete L. — Blatny T.: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén, 1913. I.140., 527, 597, 611, 616, 680, 698, 770 p.
18. Budai J.: A belpátfalvi Békőhegy flórája. M. B. L. 1912.
19. Hazslinszky F.: Jelentés az 1872. évben a magyar tud. 70. p. Akadémia által támogatott füvészeti társaskirándulásról. Magyarország délkeleti részében. — Math. és
20. Degen A.: Flóra Velebitica I. 1936. 377. p. II. 1937. 400. p, Természettudományi Közlemények. X. 1872. 14. p.
21. Polgár S.: A Bakonyi Tobánhegy vegetációja. Bot. Közl. 1933. 39—40. p.
22. Péntes A.: Budapest természetvilága 1937. (Különlenyomat a budapesti polgári iskola 1936—37. évi 1—3. sz.-ból. 14. p.
23. Prodán Gy.: Bács-Bodrog vármegye flórája. — M. B. L. 1915. 171. p. 239. p.
24. Prodán Gy.: Alyssum linifolium Steph. Magyarországon és néhány adat Bácska flórájához. 1911. 328. p.
25. Prodán Gy.: Adatok a Bükk- és előhegyeinek flórájához.
26. Bot. Közl. 1909. 103—104, 105, 113 p.
27. Boros Á.: Fejér vármegye növénytakarója. Különlenyomat A magyar városok és vármegyék monográfiája XXII. „Fejér vármegye” c. kötetéből. 1937. 7. p.
28. Bernátsky J.: A magyar Alföld fás növényzete. 1914. 21. p.
29. Schlosser et Vukotinov.i.c: Syllabus Florae Croatiae. 1857. 116. p.
30. Heuffel J. : Enumeratio Plantarum in Banatu Temesiensi — Aus den Verh. d. Zool. Bot. Ges. Wien. 1858. Különlenyomat 48. p.
31. Rossi L: Die Pljesivica und ihr Verbindungszug mit dem Velebit in botanischer Hinsicht. M. B. L. 1913. 77. p.
32. Kupcsok S.: Adatok Bács-Bodrog megye déli részének és Szerém megyének flórájához M. B. L. 1914. 81. p.
33. Jávorka S.: Kisebbs megjegyzések és újabb adatok. Bot. Közl. 1918. 59. p.
34. Kanitz : Reliquiae Kitaibelianae Vindob. 1862—1863. 117.p.
35. Feichtinger S. : Jelentés a Csajkások területe és Torontál vármegye fl. érd. tett 1870. aug. havi utazásomról. Math. Tud. Közl. 1871. 31. p.
36. Degen Á.: Flóra Velebitica I. 1936. 377. p. II. 1937. 400. p, III. 1938. 295.

A

Cotinus coggygia L.

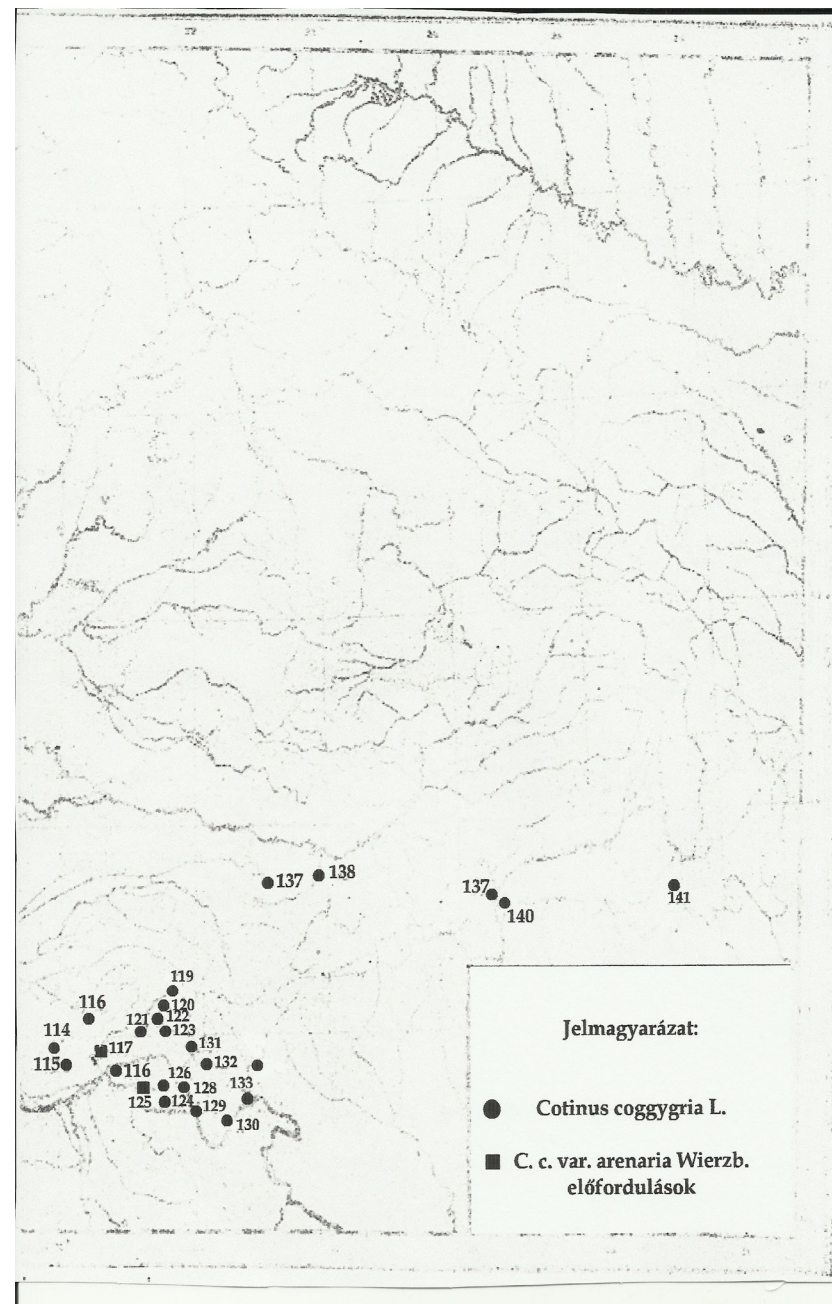
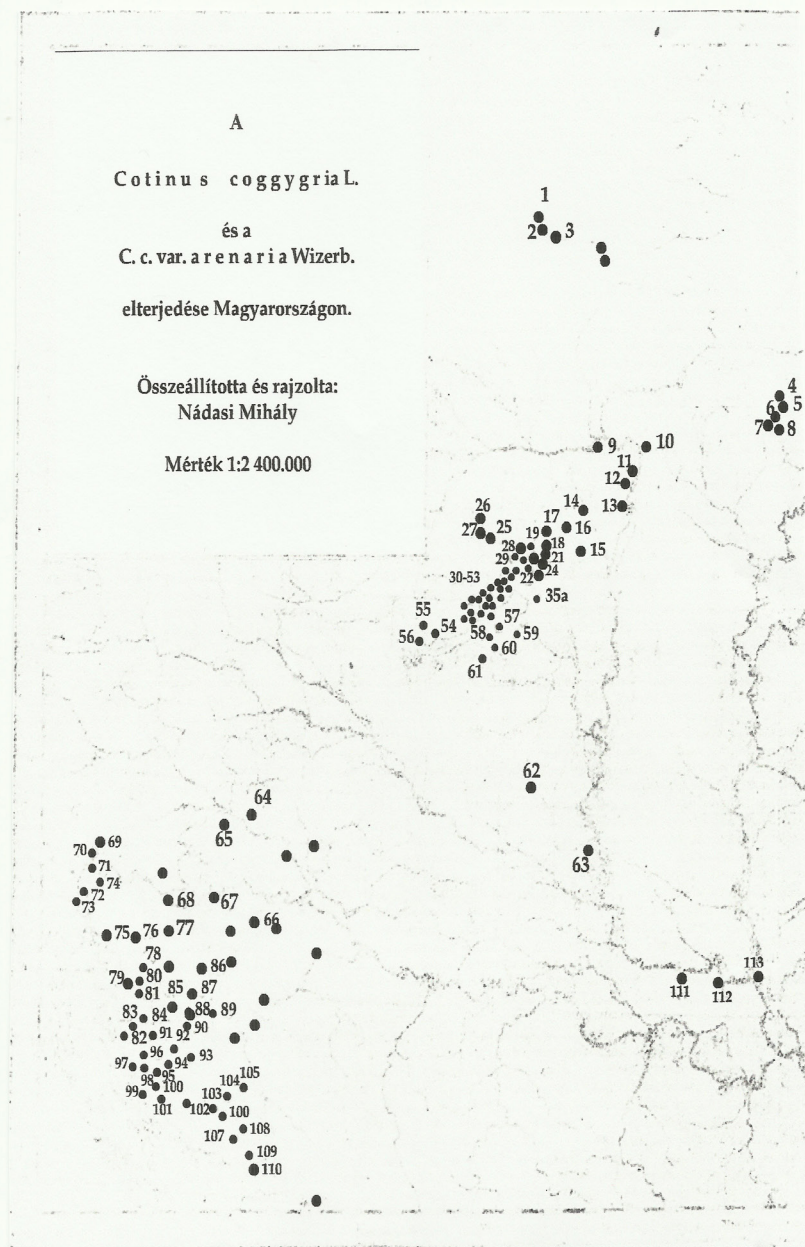
és a

C. c. var. arenaria Wierzb.

elterjedése Magyarországon.

Összeállította és rajzolta:
Nádasi Mihály

Mérték 1:2 400.000

Jelmagyarázat:

● *Cotinus coggygia* L.

■ *C. c. var. arenaria* Wierzb.
előfordulások

A tanulmányban előforduló helynevek táblázata

Jelölés:

normál betű: településnév

KISKAPITÁLIS: közigazgatási egység vagy ország(rész) neve

dőlt betű: egyéb földrajzi név (hegy, folyó stb.)

a javított fordításban használt helynévalak	Frivaldszky szövege (rekonstruált ragozatlan alak)	Magyar név (eltérés esetén = után az utolsó hivatalos magyar név)	Román név (romániai helyneveknél)	előfordulás (§ vagy lábjegyzet száma)
Apulum	Apulum	Apulum [római név]	Apulum [római név]	lj01, lj10
Aranyos	Aranyos	Aranyos	Arănieș	§04
Bánát	Banatus	BÁNSÁG	BANAT	§03
Bereg vm.	Comitatus Beregh	BEREG VM.	–	lj02
Beszterce	Bisztricium	Beszterce	Bistrița	lj02
Bolgárország	Bulgaria	BOLGÁRORSZÁG	–	§07
Bonchida	Bonczida	Bonchida	Bonțida	lj02
Cég	Czég	Cég (= Kiscég és =Nagycég)	Țagu, Țăgșoru	lj02
Cserna [folyó]	Cserna	<i>Cserna</i>	<i>Cerna</i>	§10, lj09
Erdély	Transilvania	Erdély	Transilvania	§1, §2, §5, §7, lj2
Erdély nagyfejedelemség	Magnus Principatus Transilvaniae	Erdély Nagyfejedelemség	Marale Principat al Transilvaniei	§1, §6, §7
Erzsébetváros	Elisabethopolis	Erzsébetváros	Dumbrăveni	§02
Gillard hegy	mons Gillard	<i>Gyalár hegy</i>	<i>Ghelar</i>	lj08
Gousdia [folyó]	Gousdia	<i>Govasdia</i>	<i>Govășdia</i>	lj09

Gyergyó „kis terület”	Provinciola Gyergyó	GYERGYÓSZÉK	SCAUNUL GHEORGHENI	lj04
Gyergyószék	Provincia Gyergyó	GYERGYÓSZÉK	SCAUNUL GHEORGHENI	§02 / lj02
Gyulafehérvár	Alba Iulia	Gyulafehérvár	Alba Iulia	lj01
Hátszeg[i-medence]	Haczeg	<i>Hátszegi-völgy (Hátszegi-medence)</i>	<i>Depresiunea Hațeg</i>	§03
Havaselvei Oláhország	Valachia Transalpina	HAVASELVEI OLÁHORSZÁG	VALAHIA	§02
Hunyad	Hunyad	Hunyad (= Vajdahunyad)	Hunedoara	§10
Hunyad vm.	Comitatus Hunyadensis §09 / Provincia Hunyad(ensis) lj02	HUNYAD VM.	COMITATUL HUNEDOARA	§09 / lj02, lj09 / §03
Károlyfehérvár	Alba-Carolina	Károlyfehérvár (= Gyulafehérvár)	Alba Iulia	lj01, lj10
Kolozs	Kolos	Kolozs	Cojocna	lj02
Kolozs vm.	Provincia/ Provincia Colosiensis	KOLOZS VM.	COMITATUL CLUJ	lj06, lj09
Kraszna vármegye	Comitatus Karaszna	KRASZNA VM.	COMITATUL CRASNA	lj02
Magyarország	Ungaria	MAGYARORSZÁG		§02, lj02
Máramaros vm.	Marmatia	MÁRAMAROS VM.	COMITATUL MARAMUREȘ	§02, lj02
Maros	Marusium	<i>Maros</i>	<i>Mureș</i>	lj02
Moldva	Moldavia, Moldavia lj02	MOLDVA	MOLDVA	§02, lj02, §07
Novoly	Nováj	Novoly	Năoiu	lj02

Oklos	Oklos	Oklos (=Nagyoklos)	Ocolișu Mare	§03
Oláhország	Valachia	OLÁHORSZÁG	<i>VALAHIA</i>	§02, §03, §07
Parajd	Parait	Parajd	Praid	lj02
Pestis [folyó]	Pestis	<i>Pestis</i>	<i>Peștiș</i>	lj09
Runk	Runck	Runk (= Nagyrunk)	Runcu Mare	lj08
Sármás	Sármás	Sármás	Șarmașu	lj02
Szamos	Samusius	<i>Szamos</i>	<i>Someș</i>	lj02, lj09
Szamosújvár	Szamos-ujvar	Szamosújvár	Gherla	§02
Szászrégen	Szászrégen	Szászrégen	Reghin	lj02
Szebenszék	Sedes Cibinensis	SZEBENSZÉK	SCAUNUL SIBIU	lj02
Szeged	Szegedinum	Szeged		lj02
Szent Miklós	Szent Miklos	Szentmiklós (= Gyergyószent-miklós)	Gheorgheni	§02
Torda	Torda	Torda	Turda	lj02
Torockói hegyek	–	<i>Torockói-hegység</i>	<i>Munții Trascăului</i>	lj08
Ulm	Ulm	Ulm	Ulm	§04
Vajdahunyad	V. Hunyad / Vajda Hunyad	Vajdahunyad	Hunedoara	§09, lj10 / §10
Zalasd folyó	Zlasd	<i>Zalasd</i>	<i>Zlaști</i>	§04, lj09
Zovány	Zovány	Zovány (= Szilágyzovány)	Zăuan	lj02
Zsibó	Zibo	Zsibó	Jibou	lj10

DISSERTATIO,
DE
SKUMPIA
SEU
COTINO PLANTA
CORIARIA,
Cum
Diversis Experimentis in M. Principatu
Transilvaniæ institutis
Elucubrata
à
JOANNE FRIDVALDSZKY
Societatis JESU Sacerdote.

Claudiopoli, Typis, COLL. REFORM. AN. 1773.

Imprimatur,
Cibinii 24. Junij,
1773.

PIUS EPISCOPUS
mp.

Rhus Cotinus Coriaria
Vulgo Skumpie.

§. I.

SCOPUS ET SYSTEMA AUTHORIS.

Arurae donorum abdita in M, Principatu Transilvaniae perlustranti fixum erat, primas eo curas vertere, unde suum Publico commodum, rei familiaris accessio, & exinde Regium promanet emolumentum.

(a). Quod ut rite fiat, nec a consuetudine gentis abhorreat, atque præter novitatis gratiam omnium impetret approbationem, solitæ commerciorum praxes, plebeae diversarum artium industriæ, et in uno triplex naturae regnum. Animale videlicet, Lapideum, & Vegetabile momenti discutienda suis, & ad Leges Publico faciles, Oeconomiae utiles, Regi regnorum suorum Praestiti proficue constanterque gloriosas revocanda erant.

A 2

Haec

(a) Albae Juliae, ubi olim colonia Apulum dicta fuit, uti patet ex Inscriptionibus Romano-Dacicis A: 1767. à me in Lucem datis, nunc Alba-Carolina nuncupatae sequens epigrapha fixo præter geminam effigiem Geniorum incisa visitur.

NISI UTILE EST QVOD FACIMVS
STVLTA EST GLORIA.

Haec meditatus genericum totius Magni Principatus Transilvaniae Systema perspicere ante necessum habui, quam ulli me tentamini addicam, tum etiam species naturæ donorum diversissimas, quibus hic Promus Condu adfuit lustrandas esse statui, ne quod vel ceptis male vertat negotium, vel utilissima careant indagines meae autopsia.

Menti ita defixae duplex Transilvaniae situs occurrit. Montanus & Campestris, tametsi collibus iste bene multis exuberet, ideo tamen campestris audit, quod Montana Transilvaniae pars vel alpihus, vel sylvis horrescat, Campestris autem regio colles arboribus inhospitos explicet, (b) aut ne solius voluptate mentis defixus contempler isthinc juga nubes ferientia, nunc se invicem excipientia, nunc interfecantia aut amoenos positus,

(b) Multiplicia campestris Transilvaniae dona detexeram, tricenis plures fontes amarus in vicis *Czég*, *Nováj*, *Sármás*, *Bonczada* reperi quorum sales in cheystrallum coactos nil differre à sole amaro sedlicensi, qualis in pharmacopoliis veniunt, professi sunt testes tentamini adhibiti *Clarissimi Medicinae Doctores D. Samuel de Pataki & de Bata* iidem quod excoxi ex aqua *Zovány* in Comitatu *Karasz* alumen adprobarunt; alii *Vicus Zovány* fontes duos perennes, alumine copioso foetos, sed & tota late vicinia, quarivuli discurrent, in aditis ponit ripis aggeribusque Carbones fossiles reperi copiosissimos, tam eximios, ut dubitaverim an hos natura, an Ars produxerit, pinci sunt, tametsi plagae illae similes neciant arbores, posset forsitan hic alumen coqui pabulum igni carbonem fossiles sufficerent. Posset etiam ex argillis multo alumine turgidis apud salinas Paraitenses, atque alibi educi, conficique. Similiter sales amarus indigenas in usum vocare quid vetaret? Torffas etiam ubi annosi Lacus stagnant, plurimis in locis effodi, & earum species complures iis adquos aditavit, exhibui, quaedam *Hollandicis* erant suppres, singulae alendo foco peritiles. Attramentum iis in locis, ubi veterum salinae collapsae atros, pinguesque succos regerunt, copiosum visitur, sympatheticum sic dictum esse comperi, quia papyro dum illinitur, atrum colorem bimeltri spatio retinet, hoc exacto disperit, valere tamen sedimentum ejus ad axes in ungendo experientia me docuit, à terreis autem particulis, quae post repetitam succussionem supernant, sollicitè secerni debet; hujus pingvedo naturae est acidæ, cui si pulvis gallarum addatur, attramentum fit scriptorium, forte si illic cisterna fodereur, ut nimirum omnis in eam pingvedo deriveretur, nobilis axingia foret. Delictis istis distractus forte curiosius rudis plebeculae hortos intueor Helianthum de tego, qui apud diversos Autores his venit nominibus Helianthum, Indicum tuberosum

tus, & per apricum vallium declive, luxuriansque pianum vana solummodo intellectus delectatione pererrem decrevi utriusque regionis *τηφείν* quàm sit locuples, multiplex, excutiendam. Sed iterum Montanae simul & Campestris Transilvaniae ubertatem investigaturo phoenomenorum multiplicitas animum ita in varia distrahebat, ut memet utrique immolare idem esse censuerim, ac vado nunquam superando se se committere, alterutram igitur

A 3

opor-

sum Casp: Baubini, Germ: Erdäpfel. Erd: biren, Ung: Pityóka. Coronafolis parvo flore tuberosa radice Tournes, fol altissimus radice tuberosa esculenta Rupp: Ex hujus tuberibus panem coxi quod experimentum Illustrissimus Baro *Vossgangus Bauffi de Losontz Excells Regii Gubernii Consiliarius & Commercii Praeses* repeti fecit cura & sollicitudine *D. Joannis Filtz Sedis Cibinensis Judicis* & per id temporis Societatis agriculturae commembri, tentamine optimo cum successu repetito **DIS-SERTATIONem** de pane eidem societati obtuli, in qua etiam è Mirbidis radicibus panem conficere posse jam tum ostendi, plures item vegetantium species recensui, quae panem aemulari queant, nunc etiam è Fungis, quos vulgus esculentos habet panem usus pauperum accomodum in *Hungarica Provincia vulgavi*. Denique cerevisiam ex Helianti tuberibus coxi, quae ab ipso *Excellentissimo Gubernatore Regio Maria Josepho. S.R.I. Com. ab Aversperg* suam tulit approbationem. Usum medicum tuberum Helianthi singularem esse in coctis haemorrhoidibus, ac variis ossium fracturis aliorum experientia doctus sum. Res mira! Plebs Helianthum ferit non aliter, ac temere projectis corticibus tuborum, & secura plantae, futurorum securae tuborum, eadem subinde cum maturaverunt cupediarum loco sub cineribus asilere solet. Ad haec: terras multo alkali fortas in singulis ferè districtibus, quos lustravi, reperi diversis illae conchyliis, & id genus petrescentis commixtae sunt, conchyilia haec, & terrae, cui inhaerent, quoniam cum omni spiritu acido insigniter fermentant, calcis locum optime subire, aut eam augere possent, ane etiam salis nitri genesin accelerarent. Soteriarum, vulgo Acidularum fortissime bullientes aquas saepe observavi, & animadverti? lapides illos, qui secundum aquarum fluxum è densioribus particulis seu per evaporationem, seu per praecipitationem coeulerunt, Tophos esse, tanto magis alkalinos, quanto solaribus radiis diutius peruruntur, unde mirum non est, parietinas Tophaceas plurimum aeratem saeculorum superare. Margacei montes praesto sunt. Margam Societas *Anglica* Oeconomica miris ad firmandos agros Landibus esset, minas nunquam satis commendanda Marga in usum vocaretur. Amianthus partim, partim Arbestus frequentissimus est, nunquid calci misceri posset, aut Gypso, quem ex Alabaistro ulla copiosissimum habemus ita committi, ut solidum contra incendia tectis munimen praestet? Kaly geniculatum, vulgo Salicetia. Planta videlicet illa, è qua suam *Hispani* sodam adparant, quaquevis ubi salinae funde, ex uberat, possunt sibi genus è simili foenerari, quid obstat eas imitari? Tremula Typharum in Lacubus agmina me illexerunt adeo, ut ex earum pappo seu Lanugine papyri scriptoriam confecerim, & sunt hodie, molapapyrae quae

oportuniore anni tempestate consecrari satius fore mecum definivi. Idem hoc propositum diversas apud montanam regionem Provincias objecit, aliam, quae metallis turget, aliam quae lapidescens, aut vegetabilis est, exhibuit; supervacaneum tamen esse duxi, ut metallicae intendam, quod metallurgia Transilvaniae sapientissimis polleat Praesidiis, et singulari non minus industria ac emolumento ita colatur, ut supremum ab ingenio et operis apicem attigisse videatur, deinde quod ipse in Minerologia mea copiose de his egerim. Alia igitur montanae Regionis decora exquiram oportebat, quae inter illius imprimis naturae, quam vegetantem dicimus arcana cum semper me sollicitum habebant, nunc etiam nulli parcendum operae arbitraber, ut quid in proceris alpiibus, excelsisque montibus reperiendum esset, quod Publico foeneretur, illud propitio tandem extundam coelo.

§. 2.

ORIGO NOTITIAE DE SCUMPIA HAUSTAE.

Multis eapropter itineribus alpes nunc has quae medio M. Principatus sinu eminent, nunc illas, quae Moldaviae,

has in subsidium vocant cum projectis Lani Canabumque reliquiis. Taxus Bocara Germ: Eiben holtz Ung: Tika fa, est non infrequens in montibus Marmariae, & illis Transilvaniae alpiibus, quae Bistricio, atque à sede Gyergyó in Moldaviam protenduntur, pro scriuariis operis est eximia, mensulae, cistae, capuli, instrumenta Mathematica ex ea confiunt elegantia, compactum enim lignum polituram recipit, colore avellanam Turcicam superat, est enim dilutior, si arbor juvenis est, vetus enim nisi calce macerata, rubedinem non exerit, biennalem si secueris sanguinem stillare diceris, ita interstinctis rubet venulis. Accolae ajunt in exesae carie arboris medio saepe rubellam resinam inveniri, qua ad Lanam tingendam utuntur. Maceravi paleas, rasuram Ligni Taxini in spiritu vini, item in Menstruo è cineribus clavellatis educto, & resinam obtinui, quae modica pice mixta ceram signatoriam Hispanicam aemulabatur. Multis officii causa ligna Taxina obruli, arrisit omne, quidquid arculario inde opere fuit efformatum. Posset haec Bistricio, cum Samusius intumuit, in Ungariam evehi, uti frustra salium elata sunt, vel equis clientariis è Sede Gyergyó ad Szafirgen, inde ratum ope, secundo Marnusio Szegedinum usque promoveri. Non minore consideratione digna sunt ligna quercina, quibus

alaviae, Valachiaeque conterminae sunt, perrepto, cum obvios forte mercatores habeo, (Armeni nuncupantur, quod eorum majores ex Armenia in Transilvaniam concefferint) ultro cirroqte data redditaque salute, cujus rei causa iter praecipitent sciscitor, reponunt: nunc sibi cum caprinis pellibus esse negotium, harum copiam legendam primum, labori subinde illi subjiciendas, quo pelles dictae Cordovan efformantur. Instabam: anne societates, & quibus in locis Tribus aliquae ad ejusmodi pelles conficiendas coa-luerint? multo plurimae inquit, ac imprimis in Gyergyóensis provinciae Oppido celebri Szent Miklos nuncupato, Elisabethopoli, tum Szamos-ujvarini, atque ubi gens nostra laborum inpatiens adparandarum juxta ac venumdandarum mercium provida excubat, ubique consortia eorum non pauca numeramus, quae diligentissimam pellibus Cordovan perficiendis navant operam. His intellectis, animum incessit cupido methodum laboris cognoscendi, quo illi pelles Cordovan exoperantur, quid fructus inde percipiant?

quibus totus ab origine sua in sede Gyergyó sic dicta, alveus Marnusii confitus est, nullam tamen arborem Quercum in ipsis etiam altissimis reperires montibus, cui tamen Marnusii fundus innumeris condensatur isthic Quercubus? Incolae haec lig-na idiomate Patrio vocant Viz-özen-fa, Ligna Diluvii. Nigerimma sunt. Forte possent Ebanum simulare? similia non quercina tantum, sed diversarum specierum ligna è priscarum salinarum meatibus erui solent: Kolosensium salinarum Praefectus, nunc Tordensibus praees, avitae nobilitatis D. Józsephus de Hador, cum haec reperit, me visum accersit, illico scipiones ex eis efformari jussi, qui peculiare id habebant, quod Hygrometri non vulgaris locum, obierint, sicco enim ab aere albescebant, imminente humore nigrescebant, aucta autem, humiditate guttas sensim salinas exstillabant, certius licuit ex hoc experimento independentem aëris mutationem vaticinari quam è spongia ad normam Hygroscopii adplicita. Pini tandem cedrinae non meminisse non possum: aegritudine praepedito mihi ad natalem ejus locum accedere liberum non erat, monstritamen causa miserat ad me fructum Illustri Viri Franciscus Budai, Committatus Beregh in Ungaria Vice-Comes, è montibus Marmariae delatum est Lignum compactum, subolidum, subrubellum ad regulam fissile, scriuariis operis eleganter aptandum, sed ad concinnas operas juvenis non veto annosa summatum arbor.

plant? quorsum merces provehant? (c) securos igitur mei jubeo Viros humanissimos (& tantæ profectò erant humanitatis, ut cum propter eluvionem aquarum molæ unius terminis arctati, salutis nostræ prospectum ire volumus, deficienti meo comeatui quas poterant supetias tulerint) polliceor etiam me nunquam pellibus istis elaborandis manus admoturum, neque promovendis mercebibus obicem aliquem positurum, velint tantummodo curiositati meæ favere, atque ordine cuncta suo promere, qui videlicet pelles istæ adcurentur, quis sollicitarum operarum sit scopus?

Ad hæc, qui ætate cæteros anteibat, conclamatum esse de pellibus ingemuit, donec Valachia, Moldaviaque bellicis perstreperet tumultibus, imo futurum esse, ut Tribus hactenus coalitæ dissolvantur, vel certe carò nimis pelles ejusmodi venundentur. Admiratus Viri candorem nondum perspicere potui, quid pelles hasbella in Transalpinis oris severientia præpedirent, difficilem quidem mihi perfvadebam fore communionem vicinis cum regnis, quando tutis illic non licet esse incolis, sed nunquid inquiebam patere ostia in Ungariam, atque inde merces quaversum evahi posse? Obturbavit senecio consulentem, & ductis imò de corde suspiriis exclamat: SKUMPIAM non habemus! sine qua nullæ pelles Cordovan macerari pararive queunt: hæsi elingvis, & quid sibi SKUMPIAE nomen velit meditabar; ignorantiam deinde meam fateri

coa-

(c) Natio hæc magno plebis commodo greges innumeros caprearum in Longe distitis alit alpinis, pauperes enim Levissimo has coemunt, & bubulæ aliarumque carnium loco utuntur, nec evastandam à capreis sylvarum merus est, quoniam istæ extrinis aluntur alpinis à quibus nullum omnino pascuerum foenus sperare liceat. Quæret forsitan non nemini arderet, quid sibi celebre apud Armenos nomen *Buzenitza* velit? est caro caprina, quam illi solaribus exsiccatam radiis individuum comitem omnium itinerum esse volunt, inde jus, inde accomodam usus escam adparant, sed quoniam caprina pingvedo non usque gratum olet, in dixerunt abicit: *Buzenitza* olet, dum odor displicet.

coactus, ideam aliquam SKUMPIAE resciscere pertento, votis obaudiunt, & senecionem ad cuncta artis arcana promenda stimulant.

SKUMPIE inquit frutex est tres, quatuorve pedes altus, foliis subovatis, alterna serie divisus, quæ amœnum rubentibus pediculis discriminantur, saporis aluminis instar adstringentis, quam nuspiam nostris in terris vidimus, sed prolem esse Bulgariæ, Valachiae, Moldaviæque felicissimam probe novimus. Istâ ferventi aquæ incocta pelles nostras maceramus, secus omnem operam perdituri. O si quod propitium Numen in nostro Principatu eam indicaret! feliciores nos ipsis etiam Aurulegis existimaremus

Prima hæc erat origo notitiæ, quam de SKUMPIA nactus sum, simul incredibilem sensi stimulum ad cuncta perrumpenda, quæ mihi spem reperiundæ SKUMPIÆ interciperent, nec enim fieri posse rebar, ut quæ plantæ in Transalpinis oris adolefcunt, cæ in Transilvania desiderentur. Climata (d) siquidem Valachicis, Moldavicisque similia in nostro quoque Principatu esse perspectum habui, quare indefessis agendum viribus constitueram, sed frustraneis capropter anni unius indaginibus, quas pone Marmatiam, Molda iamque fuisse am ingemiscere coactus, ad vicinas Valachiae Transalpinæ oras me conféro.

§. 3.

INDUSTRIÆ COTINI CAUSA SUSCEPTÆ.

Est Provincia *Vajda-Hunyad* nuncupata, ob celeberrimo-

R

rino-

(d) Climata ab alpinum situ variare certum est, Anno siquidem 1729 in Provinciâ Gyergyo dicta posteaquam in vigilia S. Thomæ Apostoli, horridus ventus inexplicabilem silvis stragem intulit, ipsa calidius clima participavit adeò, ut pum triticum terræ mandatum, quod antea nunquam ad maturitatem pervenit, celonis jam arideat.

rimorum Corvinorum memoriam, & amœnissimum non minus, ac frugiferum, locupletemque situm merito inter celebriores M. Principatus Comitatus referenda. Parte ab oriente in meridiem devexa Valachiae, deflexo magis positu Banatui contermina, climate, ubi orientem, & meridiem allambit prorsus calido. Montibus ista, continuaque jugorum serie horrescit quidem, sed irriguas valles, illam cumprimis, cui Haczeg nomen est, jucundo adeo situ explicat, ut illic Cererem, Floramque suas fixisse sedes diceret, ubi autem mitioribus in declive procurrit collibus, vitiferi sunt, & quod austro continuo fere adflentur, vinum ferunt, quate ad roborandas recreandasque vires est oportunissimum, & idcirco *Oklofocse* merum toto late Principatu celebre, gustus nimirum placidi, odoris jucundi, coloris si alterutrius anni ferat ætatem, ad aureum accedentis, epotum neque caput facile tentat, neque nervos, sed concalescenti stomacho primum ad vesicam fertur. (e) Medio Comitatus sinu arx ejusdem cognominis proceræ de rupe in circumstitam regionem despicit, paret illa Regi Apostolico, foenatur eidem cum in Oppidis, vicisque, tum antiquissimis in ferrariis, quæ nunquam exhaustiendis mineris perstabunt, nec Sylvæ ullo defecturi ligni coedui metu venturos nepotes sollicitos habebunt, ita enim lignatio constituta est, ut ubi desiit, ibi pullulet iterum ab radicibus densissima silva, & vertentibus annis necessaria ferariis ignibus pabula subministrat.

Administer Domini, idemque Consiliarius Regius *Philippus de Kern*, molem sane grandem, bonorum omnium gaudio sustinet, ad hunc adventus mei & itineris invest-

(e) Quomodo vili mero sua concilietur nobilitas *Plinius Nat. Hist. L. 14. c. 4.* conjectat, id profusa in Medicos Liberalitate fieri posse de Surrentino quippe in Italia vino ita habet: Tiberius inquit Cæsar dicebat consensisse medicos, ut nobilitatem Surrentino darent, alioquin esse generosum acetum. C. Cæsar, qui succersit illi, nobilem vappam nucebat.

vestigandæ SKUMPIAE causa suscepti seriem defero, et mihi penitus esse persuasum declaro, in circumstitis montibus SKUMPIAM dari, tum quod Valachiae, unde ipsa afferri siveit, vicini sint, tum quod Banatui proximi, quem etiam SKUMPIA haud carere intellexeram. Diu multumque de proposito tentamine, de specie, figura, saporeque plantae Coriariae egimus, et ideam ipsius nuspam meliorem, ac ex isto viri benignissimi congressu mihi effligaveram, ad preces subinde conversus, orare non destiti, ut si quid molestiae in perreptandis montibus intercederet illud autoritate sua, ac auxilio, seu mitigare, seu remove contendere. Vota superavit benevolentia nunquam satis praedicanda (Clusium etiam de Plantis Pannoni is ignorarem, nisi cum Illustris *Batthyjanorum* Stirps adjuvisset :) (f)

Itum ergo, & montes, vallesque cum praeterfluentium amnium ripis sedulo discussæ, suos Administer exploratores, meos quoque dispescui, Valacha gens rem subodorata, varias tingendi virtute praeditas herbas enumerat ostentat, partitur, nulla tamen figurae cotini affinis erat, ab arrepto idcirco scopo nil destitum, futuri

B 2

ri

(f) Sepe illud Horatii mihi in mentem venit de arte *Poëtica. V. 21.* Amphora cepit instillari, currente rota, cur urceus exit: nec aliam rationem saepe reor esse, ac Mecenatum paucitatem, sed enim campestris fatigia, ut alacrius exantlem *Excellentissimus ac Illustrissimus Comes Dionysius Banffy L. B. de Losontz Supr. Agaz. Reg. Magist. & Provinciae Colofensis Supremus Comes* auxiliarem ultro manum admovit, ejus auspiciis & detectos sales amares, & Margacea tentamina gratus defero. Montanarum etiam praecursionum pars suam nata est Patronum *Illustrissimum L. Baronem Gregorium Tavorzkai Augustae Majestatis armorum Tribunum*, qui meis indagibus adesse non detrectavit, & amoenos Carneolos; Acharas que illos, quos lapides *S. Stephani* vocamus, alios item corneos, diaphanos, coloris subcinerei ad subcaeruleum accedentis, semi-opalos etiam, sed paucos necum legere in delitiis habuit. Cuneum Illustris hic vir non mediocribus impendiis effodi curavit, unde Juglandis etiam magnitudinem æquantibus Granatos legit, copis horum adest in lutea globa, numero tamen inferiores, qui colorem diaphano mersinum exhibent.

ri enim praefagus comperti, spe certa fortunam precipiebam, atque iterum repetitis Administram precibus fatigavi, ut neque industriis, neque impendiis faciundis parctum velimus, dum utilissimam plantam consecuti assequamur.

Hoc opus, hoc studium, parvi properemus, et ampli,

Si Regno volumus, si nobis vivere chari.

Horat. ep. 3. v. 28.

Votorum tandem damnamur, COTINUM, SKUMPIA vulgo dictum adprehendimus. Cui novum inventum adscribendum? Administro Regio defero, notitiam omnem à se abalienat, at, me sine subsidiariis Administrioperis, nihil omnino acturum fuisse declaro, compertum tamen omne praecelsa Viri Humanitas in me transtulit, inquit: neque per visum sibi unquam aliquid SKUMPIÆ obversatum esse, neque unquam quaesitum fuisse, nisi me huic investigandae ultrò immolassent. sed missa mutuae humanitatis controversia, natalem plantae locum effigio,

§. 4.

NATALIS COTINI LOCUS.

Secundum vallem, quam amnis *Zhasd* interluit, vicos inter Ulm, et *Aranyos* mons nonagenis altior orgiis praecipiti horridus dorso, & pendulo de summo apice (g)
Saxo

(g) Posteaquam ad locum Natalem Cotini iterum ac tertio ventum est, fama SKUMPIÆ rustitam plebem e proximis vicis emovit, atque uti aspera est, ita montem, saxumque de montis apice in declive propendens obider, vel ad nostras praepediendas operas, vel quod erat largitionem aliquam impetrandam. Terruit me illius saxi memoria *Æncidos* L. 8. jam primum saxi suspensam, hanc aspice rupem.

Disjunctæ praeut ut moles, desertaque montis

Stas domus, & Scopuli ingentem traxere ruinam

Hic

saxo ita assurgit, ut Solem toto fere die apricum excipiat, & radiorum calorem à proximis acceptum montibus, in se que repercussum interititiis, cavitatibusque saxorum multo plurimis constantissime retineat, & idcirco tunc etiam praeter ceteris vicinis caleat montibus, quando tandem hunc deciduae contegunt umbræ. Singula montis latera infinitis prope lapillis strata, Fagos & Quercus in proceritatem, quam alibi adeptæ sunt adolescere ventant, varia monti arbuta, & quod mirandum copia sambuci, quam Hispanicam vulgus nominat, Acer item, & Pomi praeter consuetudinem minore altitudine increvere. Terra loci pingvis est, sed propter multitudinem Lapidum divisa, & in globosas ut plurimum partes discriminata. Tales scandere positus, intervalla pereptare, moliminis erat vix superandi, motum enim unum Lapidem myriades alii consecuti subuebant vestigium & conantem progredi rejiciebant, emensis tamen quaternis plus minus orgiis chara se se Cotinus attollit, arbuta totidem diceres montis lateribus horæ spatio vix emerendis longe lateque confiti, atque in ipsum cacumen rimas inter rupis de vertice pronæ serpentina. Res mira! eis montem quanta Cotini copia, tanta trans montem raritas est, nec in vicinis ullibi montibus, quos tamen & ipse diligenter perquisivi, & a fide dignis, plantamque edoctis oberrari jussi,

B 3

fi,

*Hic Spelunca fuit vasto subnata recessu
Semi hominis Caci. facies, quam diva tenebat
Solis in accessum radiis, semperque recenti
Cade tenebat humus, foveisque adfixa superbis
Ora virum tristi pendebant pallida labo.*

Nec vanus erat metus prope namque furorum erat ut famulus meus vapularer, nisi eum provida cautione dati ab Administro Repin custodes protexissent & omnem litem pollicitis opibus, propinatoque mero diremissent.

fi, ullum plantæ nobilis vestigium superat. (b) Iuvat ipsam plantam effigiare.

§. 5.

COTINI NOMEN FIGURA.

Apud CL: Linæum inter Petandria Trigynia Rhus Cotinus Coiaria. Plinius hanc diceret Cogygriam Libro enim 13. c. 22. ita habet: Similis videlicet Unedoni & Cogygriæ foliis magnitudine minor, proprietatem habet fructum amittendi lanugine (pappum vocant) quod nulli alii arborum evenit, quoniam igitur etiam in Cotino proprietatem hanc adverti, Cogygria dici potest, quam autem Plinius L. XVI. c. 18. Cotini effigiem proponit, cum nostra non convenit, est inquit in Apennino frutex qui vocatur Cotinus ad lineamenta modo conchylii insignis. Nunquam sane colorem e Cotino nostra educere, potui lineamentis aptum, tametli pediculi plantæ intente ruberant. Dodoneus Stirp: Hist: Pemptade Sexta L. 2. Cotinum nostram bene effigiat, & qualem artifices ardent proponit, nec effigies æri incisa, quicquam a nostra Cotino abludit, Carolus Clusius Stirp. Pann. fol. 97. Austriam cotino non carere ait, siquidem incolæ Rhodis loco addenda

(b) Montes vicinos perreptanti nuntius adlabitur a Primario ferreorum officinarum Præfesto Francisco de Kolben, quo is suam mihi deferret operam, seu novorum tentaminum instituendarum, seu reparandarum virium causa, non potuit aridire singularis humanitas, sed quoniam ea quæ ferrum adtinent in Minerologia mea recensueram, officiosissima viri humanitate fretus id unum oravi, ut quiete insuper habita, suam meæ conjungeret industriam in diversis silicibus exquirendis, aut smyride investigando, neque aliquid desiderari passus est, unde feliciter evenit, ut in montis Gillard qui a pluribus retro sæculis ferrum sufficit, vicinia, flavos silices, idest Luteo-Corneos lapides, qui chalybe percussi, copiam ignis præbent, multo plurimos detexerim, possent hæc per sectorem lapidum pro fistulis scopetariis aptari quæ methodus utique commissioni oeconomico militari proficua foret, ne cogantur aliunde petere, quod natura soli domestici subministrat. Quodsi hæc lapidum species displiceret, suppetere alii in montibus, qui cognomines Libero Baroni Gregorio Theotatzki R. A. Tribuno parent, ad severam, locupletemque

fanda coria eadem uterentur; iconem etiam nostræ Cotino simillimam edidit. Gens Valacha SKUMPIE vocat, quæ vox carum significat, forte illa de causa, quod grandibus fatigiis e Transalpinis oris & æris pretio non mediocri advehatur. Vulgatum hoc tota Transilvania nomen est, & cum de plantis agitur Cotinum Coriariam significat. Est vero Cotinus frutex tres quatuorve pedes altus, ramulis plurimis distinctus, e quibus amœno ordine se se excipientia pendent folia, figuræ subovata, tenuia, gracilia, ulmi foliis dilutius virentia, pediculi colore insigniter rubro sub æstatem turgent, pappum alit exiguis fartum seminibus, flores meam, & aliorum industriam subterfugerunt, radicibus densis, lignosisque sex digitorum profunditate subtus terram serpit.

§. 6.

SAPOR, ODOR, VIRTUS MEDICA.

Sapor foliorum æque, ac virgultorum, & ipsius decocti adstringens est, odor penetrans, tanquam aroma charum exhalat, jucunde nares vellicat, acidum latens tunc exhibet magis, cum ejus infuso, sed melius decocto, oleum tartari per deliquium, vel cineres clavellati commisceantur, candidissimum etiam quasi saponem præcipitatum præbet, materies tamen hæc per præcipitationem obtenta, cum probe siccatur, conteriturque, in sub-

viriditatem copiosi. Alterum suppar inventum fuisset smyridis, sed penitentiorem ejus designandæ conatum Mantium Magistro Johanni Hentzler in rimandis mentium antracibus assiduo commendaveram, quam enim reperimus, perfectionis ejus non erat, ut opificibus sceneretur, sed mox hanc etiam detegam, cujus apud omnes eos, esset utilis, qui nitorem metallis, lapidibus quæ inducere sœverunt. Tertium tentamen e vallis ferariz Puncz dictæ, cui omni adcuracione præcell Leopoldus Perizhoff, antro educti stalactites erant, magnitudine sua & figura tres quatuorve pedes altos cones amulantur politicam non recipiunt, regie sunt daphani; circulis concentricis, quæque coni ad basim parallelis discerniuntur, multo Alkali turgent, aquam lapidescentem ad miraculum exhibent, sed lignæ, quæ his aquis Admiriter Regius inponi jussit, neque sexennio ullam obduxere crustam lapideam.

vir'les pulveres dehiscit, experientia didici, decoctum ejus in Dyarrhæa summe proficuum esse. Jam quanta hujus in M. Principatu Transilvaniae sit necessitas depromam.

§. 7.

NECESSITAS COTINI IN M. PRINCIPATU TRANSILVANIÆ.

Armenorum Mercatorum testimonio superius recensueram, multas in M. P. Transilvaniæ coaluisse tribus ad pelles Cordovan dictas rite conficiendas, verum non Armenicæ tantum Societates, Hungarorum etiam, & Saxonum consortia sedulam pellibus istis adcurandis navant operam, ut adeo Cotini Coriariæ uti summa est utilitas, par apud omnes inveniendæ desiderium fuerit, & ideo Cotinus e Bulgaria, Valachia, Moldaviaque per negotiatores & Valacham gentem in M. Principatum inferabatur copiose, uti vero anni tempestates sunt variæ, ita Cotinus interdum vel non adolevit feliciter, vel abundantius succrevit, unde factum, ut vel levi, vel caro venierit; quando vero hostiles impetus Transilpinas oras incurfarunt, tunc aut nihil, aut perparum inferre licuit. Anno tamen 1771 non obstantibus hostilibus incursionibus quingenti triginta sex centenarii, sicuti e tricesimarum elenchis conpertum habeo in Transilviam illati sunt, si ergo minimum hunc invectionis arduæ numerum assumam, & libram quinque tantummodo cruciferis veniendam statuat? pendendi erunt pro quingentis triginta sex centenariis Rhenenses quater mille quadrigenti sexaginta sex. At grossum solummodo libra veniunt, & pro quingentis centenariis bis mille quingenti floreni Rhenenses exiguntur. Sed enim numerum invectionis minimum assumpsi, certum autem est ultra bis mille centenarios Cotini exsiccatae invehiri, & sæpe centenari-

narium decem et ultra florenis Rhenensibus distrahi, quæ pecunia ut nostris potius fæneretur terris, consultius est. Hem! quanta Publico utilitas si herba jam indigena distrahi poterit, si commercium suum multo plurimæ Tribus, Societates, Contubernia Cerdonum promovere connitentur? & quid ni connitantur? quando nullum necessarie Cotini defectum patientur.

§. 8.

ARTIS ARCANUM.

Methodus, qua pelles Cordovan elaborantur, ita habet: Caprinæ pelles artis objectum sunt, has vulgari modo a Luna Pilisque mundatas consuunt arctissime, unico lulo ad pedem canaliculi instar aperto, cujus ope decoctum fruticis Coriariæ, seu SKUMPIE in pellem tamdiu infundunt, donec intumescat fortiter, et infusa jam exuberet aqua, mox Canaliculum hunc ita constringunt, ut nullum aquæ pervium foramellum superfit. Pellem ita fartam lintri lapideo indunt, proportionataque pondera superinponunt, ut sensim succus omnis Cotinius per poros exsudet, quo se penitus exerente, adparatam esse pellem definiunt, nec quicquam superesse, quam ut ipsa pauculis a focum reliquis perpurgetur. Et hæc nimirum est ratio cur pelles Cordovan, ceu innumeris porulis scabrescant, succus enim herbæ porulos a natura paratos dilatat simul, & friabilitatem cum ductilitate sociatam pellibus conciliat. Ita præparatæ pelles, nulla non specie coloris tingi facile possunt, color quisquis ille sit tingendo Corio aptus, eum illico pelles istiusmodi recipiunt, retinentque constantissime, recipiunt propere adeo, ut ultra paucas horas in succo colorato macerari neuriquam debeant, retinent constanter adeo, ut nisi affricu multo deteri nequeat. Permultæ sunt fateor plantarum Coriarum species, sed nulla id præstat, quod Cotinus efficit, sunt aliæ,

C

quæ

quæ munditiem pellibus, candorem aliae, scabritiem istæ, ductilitatem etiam, et mollitiem aliquæ inducunt, Cotinus nostra singulas enarratas virtutes mire sociat quod inde evenire autumo, quoniam præter adstringendi facultatem singularem, magmate illo, quod superius per præcipitationem ex alkali factam decocto inesse ostendi, pelles leniendo, emolliendo, dum adstringit, emacerat, præparatque.

§. 9.

AN NOSTRA COTINUS TRANSALPINÆ
S I M I L I S.

Supra allatis rite perpensis, et utilitate, imo necessitate plantæ cognita, præstantia item, qua cæteris Coriariis superior est, perspecta, quis boni publici amans, aut providus retinendæ intra patriam pecuniæ, aut sublevandæ caritativæ sollicitus animum ad eam investigandam non adiecisset? vel ejusmodi exploratorum industriam non adjuvisset? approbarunt omnes ad quos ejus fama pervenit, ne tamen quacunque de causa mihi ipsi imponam, aut tuto satis non agam; experiundum erat, an detecta felicissime Cotinus similis virtutis sit, ac illa, quæ a Transalpinis oris ad nos adfertur. Collecta igitur folia, et tenuia virgulta in umbra ficari, siccata Cerdonum Magistro quem fama peritissimum vulgavit, tradi præcepi, ac iterum ad Administrum I. Domini conversus eundem orare non destiti, ut quod cepit opus, consumet, atque testes, quos regio vocamus tentaminis initio, decursui, finique præficiat, ne quid vel subleste fidei subrepat, vel calliditas tortuosa, quæ se jam tentamini miscuerat, moram injiciat; præstituti denique testes adsunt, et omni ea methodo, qualem in Transalpina SKUMPIA tenere consueverunt, caprinae pelles ternæ periculo subjiuntur, ternas eam ob causam elaborandas suscepimus, ut subinde colo-

rum

rum albi, rubri, nigrique diversitatem adveteremus. Cessit e voto negotium, et Magistrum artis vires plantæ indigenæ admirantem, quid velit, et quæ ipsi de Cotino nostra sententia, edisserat? adhortamur; reponit: non tantum subparem hanc esse Transalpinæ SKUMPIÆ plantam, sed etiam superiorem, fortiorum nimirum virium non aliam esse causam reor, quam quod ipsa non multo ante decerpta, et solite exliccata sit, illa vero, quam e Transalpinis regnis advehunt, flaccida sua disperdiderit effluvia, quare etiam plantæ quantitas ex alienigena, major quam ex indigena sumenda erit. Fortunato defunctus tentamine testes literas I. Domini V-Hunyadensis peto, quas Excellentissimo Regio Gubernatori dicavi, & pro ea qua Excellentissimus Regius Gubernator, et Excell: ac Illustr: Consilarii in publicum feruntur cura & solitudine, conatus meos non adprobarunt tantum, sed etiam toti Comitatus Hunyadensis Dicastrio jubent nil prorsus intermitteri, quod ad hanc plantam Publico usui aptandam mage desideraretur.

§. 10.

TRANSPLANTATIONIS CURA.

Angebat me vehementer plantam hanc raram adeo esse, ut unius tantum montis terminis definiatur, nam aditos, disitosque montes, uti superius recensueram, incassum perlustravi, nihil uspiam Cotini repertum est, unus hic mons spem omnem Cotini exhaustit, suapte igitur omnes eo curas vertere contendebam, ut ejus transplantationi, & propagini consultum eam, siquidem in loco natali herbæ ob difficilem præcipitemque montis adcessum & incredibilem lapidum copiam Propagatio institui nequiret, imo, quia proceras mons arbores non fert, neque lignationi aptas, ideo tota late vicinia capreas capellasque isthuc suas agit, quæ Cotinum omnem.

C 2

omnem charissimum sibi pabulum celeriter enecant. Transplantandam igitur Cotinum fuscipio, vivas radices effodi curo, & mecum Hunyadinum delatas in Suburbano spectatæ Nobilitatis Viri *Alexandri Válya* horto, areolis ita mando, ut toto die ab aprico foveantur sole, radices, etiam suas fibrillas possent facile, spatiosèque dilatare: curæ deinde Heri, qui & I. Domini bonorum Provisor, rem omnem credo, nec spe mea falsus sum, adolvere præter quinas emarcidas singulæ, & raritate sua pretium Patrifamilias ad ferendam opem a natura comparatissimo dependere.

Hoc etiam periculo defunctus propagini & incremento, quale societatibus Cerdonum fœneretur insistendum esse censui, igitur præterito autumnno agrum sepibus undique cinctum, ne videlicet ab animantibus, oviculis scilicet, & capellis plantæ extirpentur, loco a præterfluente Cserna (i) non multum distito & ab insidiis etiam securo, favore Administri Regii non tam mihi, quam Publico commodatum obtineo, subaro, extirpo, adplano.

(i) Cserna provincie Hunyad celeberrimus fluvius, plurimum officinis ferrariis famulatur, acceptis subinde annibus Goudia, Pestis, Zlase auctus in mare fium effunditur, hunc Aurulegi non frequentant, capro tamen didici experimento auriferum esse; piscium autem Trutrarum imprimis feratior, ubi celer et limpidus decurrit. Præter Soluberrimas aquas, quarum in Minerologia partim, partim illis memini, nunc, dum huic opellæ elucidandæ insisto Larex Aquillaris mihi offertur sic dictus, quod vere novo et æstate Aquillarum agmen ad eius originem balnei causâ creberrime advolet, jussit hunc adferri, et omni cautione adhibita ex ipsâ Scaturigine hauriri præcepit *Excell: ac Illustr: Comes Dionysius Bâssy L. Baro de Losoutz* et Provincie Coloniensis Supremus Comes, atque uti est perspicacissimæ indaginis, subiciendum tentaminum voluit, ne tamen quicquam multiplicem suam conditionem subterfugiat, coram, et in obtutu aquæ tentamen postulat suscipi, putabar nimirum *Excell: Comes*, eo ipso, quod Aquilæ hanc adsperant, medicam aque virtutem inesse, sed nullam ipsâ passâ est sui mutationem, seu Spiritus Vitrioli, seu oleum Tartari per deliquium, aut Spiritus nitri, vel Solutio sublimari ei affunderetur, nil igitur heterogenearum partium ei inesse definivimus; ad evaporationem ventum est.

no, Cotini deinde radices binis sex jugalibus (k) deventas, diviso in areolas agro inplanto eo situ, quem in loco natali tenuerant. Et hæc præterito autumnno suscepta fuit sollicitudo laborque. Nunc vere novo, & majorem multo copiam, & oportuniore in loco feliciter plantavimus, spe optima freti apud Provisoratus officium in Inclito Dominio Vajda Hunyadensi novum Indicem: ANNUISKUMPLEREDITUS annos ex annis auctum iri. Id bonas omnes oro, & obtestor, ut si primo statim anno Cerdonum Societatibus Cotinus Coriaria non adfluxerit, male non ominentur, & cupidini moderentur suæ, si enim propitium Numen aeris benignitatem indulserit, affatim exuberabit, & ipsæ istæ radices maxima capient incrementa; quibus dum Publico fœneror, id unum precor, ut quoniam omne donum desursum est descendens a Patre luminum,

est: Sedimentum vix sensibus perceptibile præbuit: Levitatem tandem periclitamur et reperimus Samusienfi defœcata aqua, quam inter Levissimas censem Aquillarem istam sexies vices leviores esse. Puto adeo non imminuit adpetitum, ut exeat etiam, quicquid conclusi viscera inter aeris est, id omne dispicit, exterminat.

(k) Cum reditum evulsarum dives radicum præcipiro, unus Comitum, Valachi erant Gornik dicti, qui operam suam commodarant, me inquam inquit: En! si cupis ad prodigium advertito: Montis nempe præalti latera, saxa, rupesque sternebant, quibus a basi montis, usque medium, vestigia solearum, quales equi deferre siveverunt insculpta ita erant, tanquam molli cera ea impressissem. Gens valacha, si qua alia, superstitionibus insveta, varia de his harrilatur, quæ fidem superant, unde tamen origo vestigiæum repetenda sit, penitus ignoro, sunt, quidem & alibi utpote in territorio Oppidi Zibo conchæ majores, quæ ungues eynorum mire simulant, aut vestigia ista solearum ad nullam conchiliorum speciem referre novi. Gornikoni autem ad prodigium me admonenti grates, & stipendium detuli, sed a superstitionibus, quas ab incunabulis hausit se dedoceri passus non est. Puto traditione a Romanis accepta, quorum propago dici volunt, vanissimis hucusque superstitionibus obligantur. Multa vero genti Valachæ cum Romanis communia hodie etiam

num, velit eam Author naturæ facultatem mihi ela
qua Regis, Regnique commodis amplius consulam.

tiam esse, præter alia testem adfero inscriptionem ad Gornikones adtinentem
ventam prope Apulum nunc Albam-Carolinam.

PRO. SALUT. AUGG.
MART. CONSER.
PAEL. RUFINUS
- - - ADIUTOR
OFF. RAT. VOVIT
CORNIC PRÆF
CASTR. LEG. XIII. G.
V. L. P.

Id est: vovit cornicularius Præfetti Castrorum Legionis XIII: Geminae, corni
milites nimirum beneficiarii erant Tribunicum et centum ionum Hodie, Cornicular
Præfettus S. D. Georgius Koller promouendorum naturæ arcanorum
perquam sollicitus, non paucos Cornicularios curæ suæ commissos
numerat, qui diversis in Iaciti Domini V. Hunya-
densis montibus stipendia merent.

O. A. M. D. G. B. V. M. H.

Tartalom

A szerkesztő előszava	1
Bevezetés.....	3
Fridvaldszky János: Értekezés a szkumpiáról	
A szerző célja és rendszere.....	7
A szkumpiáról szerzett ismeretem eredete	10
A Cotinusért vállalt fáradozások	12
A Cotinus termőhelye.....	14
A Cotinus neve, alakja.	15
Íze, illata, gyógyító ereje.....	16
A Cotinus szükségessége Erdély nagyfejedelemségben	16
A mesterség titka	17
Vajon hasonló-e a mi Cotinusunk a havasalföldihez?	18
Az átültetés gondja.....	19
Kiegészítő adatok	
A szerzőre vonatkozó életrajzi adatok	23
A Cotinus ipari felhasználása	24
A Cotinus coggygia Scop. elterjedése Magyarországon és előfordulási körülményei erdélyi termőhelyén.....	25
A Cotinus coggygia és a C. c. var. arenaria Wierzb.-nek a térképen feltüntetett termőhelyei a vonatkozó irodalmi adatok ill. herbáriumi példányok felsorolásával	26
Irodalom	30
A tanulmányban előforduló helynevek táblázata	33
Joannes Fridvaldszky: Dissertatio de skumpia	37

